

Vibeke Kingma

Doctoraalscriptie

Economische en Sociale

Geschiedenis

Universiteit van Amsterdam

9 juli 1996

INLEIDING

De katoendrukkerij is in en rond Amsterdam een vrij uitgebreide tak van stedelijke nijverheid geweest; er kunnen talloze bedrijfsgeschiedenisjes geschetst worden van de katoendrukkerijen die in de zeventiende en achttiende eeuw in en rondom Amsterdam bestaan hebben.

Van 't Huis de Vraegh bijvoorbeeld; dit was vóór het als een katoendrukkerij gebruikt werd, een bekend buiten aan de Sloterweg, dat vaak werd gebruikt als adresaanduiding (Over Huis De Vraegh, bij Huis de Vraegh). In januari 1701 gingen de eigenaren van het buiten, Claes Jansz Slecht en zijn zoon Jan Claesz. Slecht, een contract aan met de katoendrukker Marten Aldersz. Kleijwegh voor het bedrukken van katoen in Huis de Vraegh of Bouwtenburgh.¹ Al snel liep het mis; in juni 1701 beklagde Claes Jansz Slecht zich bij schout Tengnagel over Kleijwegh, die een scheldpartij met hem uitgelokt zou hebben.² Vervolgens nemen de zaken een verrassende wending; in juli 1701 verkoopt Claes Jansz Slecht zijn helft in de drukkerij aan Simon Tengnagel, schout van Sloten,

Sloterdijk, Osdorp en De Vrije Geer. Deze gaat nu een contract aan met Marten Kleijwegh.³ Vervolgens begon het blijkbaar te lopen; in 1703 duikt Kleijwegh nog een keer op in de archieven, als hij zijn personeel laat verklaren dat de katoen die hij van twee kooplieden had ontvangen wegens de slechte kwaliteit volledig onbruikbaar was.⁴ Dan blijft het een tijd stil rond 't Huis de Vraegh. In 1747 blijkt het bedrijf in het bezit van C. Langeveld. In 1793 wordt het bij een executoriale verkoop verkocht door de failliete compagnie van Knop en Bosman. In 1809 wordt het gedeeltelijk door brand vernietigd, in 1811 voor afbraak verkocht.⁵

Een bekende drukkerij was die van Johannes Coop. Deze lag aan de Amstel, op de hoek van de huidige Tolstraat, toen Ververspad geheten. In 1686 kocht Gerrit Jansz Coop hier een perceel met daarop een huis, pakhuis en bleekveld en vestigde er een ververij. Zijn zoon, Johannes Coop, zette het bedrijf voort en breidde het uit tot katoendrukkerij. Dat het één van de grotere drukkerijen was, blijkt uit de registers van de Goede Mannen in 1704, waarin ook Johannes Koops is opgenomen. In 1732 werd het bedrijf omschreven als 'een catoendruckerij met

sijn woonhuijs en stallinge, loods en werkplaatse', met een huurwaarde van 2500 gulden. In 1751 werd het bedrijf verkocht door Gerrit en Johannes Coop, de kinderen van Johannes Coop, aan Gerrit de Haen voor 20.000 gulden.⁶ Die verkocht het in 1768 met verlies weer door aan de weduwe van Francois Chion, Philippe Chion, Pierre Couderc en Jean Pastre voor 18.500 gulden.⁷ In 1781 brandde de katoendrukkerij af en Jean Pastre verkocht haar door aan George Dommer, die er een porseleinfabriek in vestigde.

Zo zijn er nog talloze voorbeelden te geven, van even grote, maar ook kleinere bedrijven waar katoen bedrukt werd. In, maar vooral in de omgeving van Amsterdam is de katoendrukkerij aan het eind van de zeventiende eeuw en tijdens de achttiende eeuw een bloeiende bedrijfstak geweest. Over de oorzaken van de opkomst en ondergang van het katoendrukbedrijf is nog weinig geschreven; in 1926 verscheen het standaardwerk *De katoendrukkerij in Nederland tot 1813*, geschreven door W.J.Smit, waaruit nog steeds veel geciteerd wordt. De inzichten van Smit zijn inmiddels echter deels verouderd, omdat er sinds de tijd dat hij zijn werk schreef veel meer theorieën volgens een andere systematiek zijn ontwikkeld met betrekking tot de geschiedenis van de Nederlandse nijver-

heid en de Nederlandse economie. In deze scriptie worden de oorzaken van de opkomst en de neergang van de Amsterdamse katoendrukkerij getoetst aan een recente analyse met betrekking tot de Nederlandse nijverheid, namelijk de theorie die Jan de Vries en Ad van der Woude uitwerken in Nederland 1500-1850 : de eerste ronde van moderne economische groei.

De auteurs geven als verklaring voor de opkomst en neergang van de Nederlandse nijverheid de volgende trend aan;⁸ in de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw vond er een sterke expansie van de Nederlandse nijverheid plaats. Na het midden van de zeventiende eeuw beginnen er echter in diverse bedrijfstakken problemen te ontstaan, wat blijkt uit de talrijke verzoeken aan de overheid in deze periode. Tussen het midden van de zeventiende en het midden van de achttiende eeuw is de situatie in de nijverheid onduidelijk; sommige nieuwe bedrijfstakken komen op, anderen stabiliseren terwijl weer anderen met een duidelijke terugval te kampen krijgen. Na het midden van de achttiende eeuw raakt uiteindelijk vrijwel de hele Nederlandse nijverheid in moeilijkheden. Onderzocht zal worden in hoeverre de Amsterdamse katoendrukkerijen binnen deze trend passen.

Voor de succesvolle opkomst van de nijverheid zijn de Vries en Van der Woude tot de volgende voorwaarden gekomen.⁹ Ten eerste was de samenhang van de succesvolle handelspositie van Nederland met de nijverheid van groot belang; de aanwezigheid van de internationale handel stimuleerde de nijverheid en de nijverheid ondersteunde de handel. Een tweede voorwaarde was de overvloedige aanwezigheid van kapitaal en een aanhoudend lage rentevoet. In de derde plaats beschikte men in de Republiek over goed ontwikkelde vormen van risicospreiding, waardoor winst en verlieskansen over veel personen verdeeld waren. Ten vierde bestond er in de Republiek een zeer goede infrastructuur, die de aanvoer van grondstoffen en de afvoer van produkten tegen relatief lage kosten mogelijk maakte. Ten vijfde beschikte men over een overvloedig aanbod van relatief goedkope energie in de vorm van met name turf, maar ook in de vorm van windkracht. Een laatste, vaak onderbelicht gebleven factor is de rol van de overheid, die door een actief stimuleringsbeleid de opkomst van de nijverheid ondersteunde.

De neergang van de Nederlandse nijverheid wijten De Vries en Van der Woude

aan de volgende oorzaken¹⁰ : ten eerste werden nijverheidsprodukten het object van internationale mercantilistische politiek, wat de mogelijkheden verkleinde om produkten te exporteren naar het buitenland. Ten tweede stabiliseerde de interne situatie in andere landen, waardoor zij de concurrentie met Nederland meer aandacht konden geven. In de derde plaats veranderde het modebeeld van burgerlijk/barok, waar Nederlandse produkten vaak goed in pasten, naar Verlichting/rococo, waar produkten uit andere landen beter bij aansloten. Ook werden vooruitstrevende Nederlandse technologische vindingen naar het buitenland geëxporteerd, waardoor de Republiek op dit terrein haar voor­sprong verloor. Een laatste factor was het hoge loonpeil in de Republiek.

Onderzocht zal worden of de opkomst en ondergang van de Amsterdamse katoendrukkerijen inderdaad te wijten zijn aan bovenstaande oorzaken, of dat er nog andere factoren in het spel waren. de opkomst wordt behandeld in hoofdstuk twee, de neergang in hoofdstuk drie, terwijl in beide hoofdstukken aandacht besteed zal worden aan de door De Vries en Van der Woude geschetste trend. Ook zal zowel in hoofdstuk twee als in hoofdstuk drie veel aandacht

besteed worden aan de ontwikkeling van de katoendrukkerij in andere landen, omdat daar volgens mij veel meer de oorzaken gezocht moeten worden voor het wel en wee van de Nederlandse katoendrukkerij. Bij De Vries en Van Der Woude komt de rol die het buitenland speelt gespeeld heeft in de sector van de katoenindustrie niet goed tot zijn recht.

Eerst volgt echter een uitgebreide beschrijving van de bedrijfstak zoals die in en rondom Amsterdam bestaan heeft. Met behulp van stukken uit het Notarieel Archief, dat pas recentelijk geïndexeerd en daarom nog niet eerder intensief gebruikt is voor het onderzoek naar de geschiedenis van de Amsterdamse katoendrukkerijen, kunnen nieuwe inzichten geschetst worden met betrekking tot bijvoorbeeld het aantal drukkerijen, de plaatsen waar ze gevestigd waren, de bedrijfsorganisatie, de inrichting en het personeel.

Onder het onderzochte gebied vallen de stad Amsterdam, die liep tot aan de Singelgracht en de omringende gebieden de Slooter Ban, de Ban van Amstelveen en de Over Amstelse polder.

HOOFDSTUK 1

De katoendrukkerijen te Amsterdam

1.1 De komst van de Indische drukmethode in Europa

Eind zestiende eeuw werden de eerste contacten met Azië gelegd door de VOC en in de zeventiende eeuw leidde dit tot de komst van een stroom nieuwe producten uit het Verre Oosten. Hieronder bevonden zich ook veelkleurige katoenen lappen, de zogenaamde sitsen. Het unieke van deze stoffen was dat ze kleurvast waren; ze konden zonder kleurverlies gewassen worden. Met deze eigenschap was men toentertijd onbekend; de in Europa gangbare stoffen werden doorgaans in het weefsel of met borduurwerk gedecoreerd. Ook werden stoffen wel geverfd met drukinkt, waarbij de inkt met behulp van houten blokken of koperen platen op de stof werd aangebracht. Op deze manier versierde weefels konden echter niet gewassen worden zonder dat er kleur verloren ging. Voor de komst van de Indiase sitsen had de mode zich lange tijd in een andere richting bewogen; de stijgende welvaart in de West-Europese landen leidde tot

een stijgende vraag naar luxere stoffen zoals fluweel en zijde. De vraag naar de goedkopere, bedrukte stoffen ging achteruit en veel stoffendrukkers en vormsnijders maakten de overstap naar de veel lucratievere industrie van het boekdruken.¹¹ De stoffendruk raakte in het slop; tijdens de zestiende eeuw werden stoffen bijna uitsluitend nog bedrukt met zwarte patronen. In de eerste helft van de zeventiende eeuw volgde een opleving, die misschien te maken had met stijgende armoede op het platteland. In ieder geval ging men ook weer met rood en blauw drukken. Omdat de verf werd aangemaakt

met olie, bleven de weefsels nog lange tijd een onaangename geur houden. De olie liep ook nog wel eens uit na het drukken en de methode was dus verre van ideaal. De doorbraak van de Indische methode van drukken betekende dan ook het einde van de oliegeverijen.

In eerste instantie dienden de Indiase sitsen vooral als exotisch souvenir voor de dienaren van de VOC. In de tweede helft van de zeventiende eeuw ontwikkelde zich in hoog tempo een rage, die begon in Engeland en zich verspreidde naar het continent. De grote vraag naar Indiase textiel leidde tot een heroriënte-

ring van de Indiase textielnijverheid; de Europese compagnieën verzamelden talloze wevers uit diverse provinciën om zich heen, die rechtstreeks in opdracht van de compagnieën of, wat vaker gebeurde, voor Indiase kooplieden werkten, die weer de bestellingen van de compagnieën aannamen¹². Ondanks de stijgende importen uit India konden de kooplieden nauwelijks aan de vraag voldoen en dit wekte natuurlijk reacties op binnen Europa, om deze lucratieve industrie in eigen huis te halen.

In deze periode was Amsterdam de belangrijkste import- en marktplaats voor onder andere de sitsen, dus het is niet gek dat de vroegste verwijzing naar de nieuwe manier van drukken betrekking heeft op twee Amsterdamse kooplieden, namelijk Jacob Verstegen Stevensz en Aert Duyffkens; zij vroegen in 1618 bij de Staten Generaal octrooi aan voor het drukken van gekleurde figuren op weefsels 'gelijck in Turckijen gedaen wert, noyt in dese Landen gedaen'¹³ Smit noemt deze verwijzing niet, misschien omdat hij de octrooien van de Staten Generaal niet als bron gebruikt heeft. Waarschijnlijk is het een experiment geweest dat mislukt is, want vervolgens blijven alle verwijzingen naar de nieuwe katoendrukkerijen uit, maar het gaat wel om de eerste poging. De volgende

verwijzing naar de nieuwe vorm van drukken stamt uit 1678, toen wederom twee andere Amsterdamse kooplieden, namelijk Jacob ter Gou en Hendrik Popta bij de vroedschap van Amersfoort een request indienden met het doel in deze plaats een katoendrukkerij op te richten 'voor het beelden ende verwijen ofte couleuren van allerlei Oostindische cattoenen noijt te lande voor haar gepractiseerd ofte de konst daarvan bequam sijnde. De katoendrukkerij zou geleid worden door een 'turk', Louis d'Celebi.¹⁴ Met de verwijzingen naar Turkije en Turken wordt hoogstwaarschijnlijk Armenië bedoeld. Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw was er sprake van een Armeense kolonie in Amsterdam; Armeense kooplieden traden op als bevrachter voor produkten uit en bestemd voor het Midden Oosten.¹⁵ Armeniërs waren echter ook in Azië actief, waar zij produkten haalden die weer naar andere plaatsen binnen hun handelsnetwerk geëxporteerd konden worden. Daarnaast fungeerden zij in Azië als tussenpersonen tussen de Europeanen en de inlandse bevolking. Zij namen bijvoorbeeld de positie in van een soort zetbazen tussen de Indiërs en de Engelsen door de Engelse East India Company (EIC) de inlandse werkkrachten te leveren die de sitsen vervaardigden.¹⁶ Vanwege deze connecties waren de Armeniërs zeer

goed op de hoogte van de werking van het Indiase katoendrukproces en het is dan ook niet onlogisch te veronderstellen, dat de Indische wijze van katoen bedrukken door Armeniërs in de Republiek is geïntroduceerd.

1.2 Het aantal drukkerijen in en rond Amsterdam

Na de invoering van de nieuwe drukmethode moet deze snel meer bekendheid hebben gekregen, want al in 1701 liet Daniël de Lafeuille, die een gids voor Amsterdam schreef, een gefingeerd reiziger in de eerste plaats informatie vragen over gedrukt katoen te Amsterdam.¹⁷ In de archieven is echter nauwelijks iets terug te vinden over de drukkerijen die voor 1700 al bestonden. Wel zijn er stukken die betrekking hebben op ‘plaatdrukkerijen’ en ‘platengraveurs’.¹⁸ Deze hebben te maken met de oude manier van drukken, met olieverf en koperen platen. Het is niet ondenkbaar dat eerst deze oude ververijen zijn omgezet in drukkerijen, en dat pas na 1700 deze niet meer aan de vraag konden voldoen, waardoor nieuwe drukkerijen opgericht moesten worden. Een voorbeeld van een ververij die werd gemoderniseerd tot een drukkerij was ‘In eenen niet alleen’, al is

het daar wel misgelopen. De huurder, Anton Cruijssen, insinueerde in een document uit 1702, dat een herhaling is van een insinuatie uit 1699, dat de eigenaren niet hadden gedaan wat zij de huurder beloofd hadden; naast het niet repareren van de brug, blauwkuip en krapketel, hadden zij ook geen drukloods laten maken, waardoor de krapververij in waarde gedaald was.¹⁹

Een dergelijke omschakeling heeft misschien vaker plaatsgevonden. Ook liep aan het einde van de zeventiende eeuw de vraag naar bedrukte weefsels wat terug; de import van Indiase sitsen verminderde ook in deze periode.²⁰ Een en ander heeft misschien te maken gehad met de algehele economische malaise in deze tijd; met name de Franse inval van 1672 verstoorde de Nederlandse handel grondig. Waarschijnlijk kende de Nederlandse economie in de laatste vijftien jaren van de zeventiende eeuw een absolute neergang voor de totale productie. Al met al geen gunstige periode om te investeren in een nieuwe bedrijfstak. De neergang in deze periode had echter vooral te maken met de conjunctuur en na de crisis volgde dan ook een periode van aanpassing.

Kijken we weer naar de katoendrukkerijen, dan zien we, dat juist in die 'crisisperiode' nieuwe mogelijkheden ontstonden, vanwege de restrictieve maatregelen

waaraan deze bedrijfstak in het buitenland werd onderworpen.²¹ Er komen in de periode 1700-1710 een groot aantal nieuwe bedrijven voor. In het Notarieel Archief van Amsterdam heb ik voor deze periode 33 verwijzingen naar katoendrukkerijen gevonden. Smit, die gebruik maakte van de archieven van Willige Verkoop, de Desolate Boedelkamer en advertenties in de Amsterdamse Courant, vond voor deze periode verkooptransacties van 32 drukkerijen. Dit lijkt in eerste instantie mooi bij elkaar aan te sluiten, maar helaas komen maar in dertien gevallen de namen en adressen overeen. Deze afwijking is te verklaren uit de verschillen in de gebruikte bronnen. In het Notarieel Archief zitten met name contracten, die te maken hebben met de oprichting van drukkerijen. Omdat alleen contracten werden opgesteld wanneer meerdere mensen samen een bedrijf oprichtten, is de informatie niet compleet. Smit maakte gebruik van advertenties, faillissementen en advertenties waarin katoendrukkerijen te koop aangeboden worden. Hij vindt dus geen oprichtingen, of bedrijven die binnen de familie blijven en niet doorverkocht worden. Als iemand dus in zijn eentje een katoendrukkerij oprichtte die niet werd doorverkocht, dan komt hij noch in het Notarieel Archief noch in verkooplijsten voor.

Dat blijkt bijvoorbeeld uit de geschiedenis van het bedrijf van Abraham Silo; hij nam in 1720 katoendrukkerij 'De Orange Boom' over van Hendrick Coeymans, samen met zijn zonen Abraham jr. en Adam, die toen resp. 20 en 24 jaar oud waren. Uit een verwijzing bij Smit blijkt vervolgens, dat in 1786 een drukkerij op naam van Abraham en Adam Silo verkocht werd. Adam zou toen dus 90 jaar oud geweest zijn en Abraham 86 jaar. Misschien werd de drukkerij door hun erfgenamen verkocht. Wat er in de tussenliggende 66 jaar gebeurt is, bijvoorbeeld wanneer de zoons het bedrijf hebben overgenomen van hun vader, blijft duister. Dit voorbeeld kan met talloze andere worden aangevuld; van sommige bedrijven is slechts één enkele verkooptransactie bekend. De informatie uit het Notarieel Archief en de informatie uit Smit vullen elkaar dus aan, maar het beeld is niet compleet.

De 52 verschillende verwijzingen uit de periode 1700-1710 kunnen vanwege de ontbrekende informatie beschouwd worden als een minimum. In de daarop volgende periode, van 1711 tot 1720, was de echte 'boom' van oprichtingen van nieuwe bedrijven wat ingezakt; er komen dan nog veertien nieuwe verwijzingen voor. Voor de periodes 1721-1730 en 1731-1740 treedt er een nieuwe complica-

tie op; Smit is er voor deze periode namelijk andere bronnen bij gaan gebruiken, die het aantal katoendrukkerijen flink omhoog halen; hij vindt voor de periode 1721-1740 het zeer hoge aantal van 46 nieuwe namen van katoendrukkers. De eerste aanvullende bron die hij hiervoor gebruikt is een gezamenlijk arbeidscontract, ondertekend door vijftig katoendrukkerspatroons en vijfhonderd van hun knechts. De andere bron is een request aan de overheid uit 1735, ondertekend door 31 katoendrukkers.

Smit heeft iedere in deze lijsten genoemde katoendrukker beschouwd als bedrijfshoofd van een drukkerij. Hierbij kunnen echter de nodige kanttekeningen geplaatst worden. Uit de stukken in het Notarieel Archief blijkt, ten eerste, dat zeer regelmatig meerdere katoendrukkers een contract aangingen om samen een katoendrukkerij te beginnen. Ten tweede is ook niet bekend of deze drukkers nieuwe bedrijven oprichtten, of dat zij wellicht bedrijven gekocht hebben die al voorkomen in de voorafgaande periode. De cijfers van Smit lijken wat dat betreft dus wat optimistisch. In totaal heeft hij 22 personen uit deze lijsten gehaald, waarover hij verder niets weet. Worden die weggestreept, dan blijft het nog steeds hoge, maar veel waarschijnlijkere aantal van 24 nieuwe verwijzingen

over. In de periode na 1740 zijn de vermeldingen in het Notarieel Archief schaars; na 1770 zijn er geen vermeldingen meer. Dit is ook logisch, want de rage was toen over zijn top en de bedrijfstak kreeg te kampen met de eerste moeilijkheden. Een opvallend detail is overigens, dat er in de periode 1761-1770 plotseling vijf drukkerijen worden opgericht, terwijl datzelfde aantal er in totaal in de jaren tussen 1721 en 1760 werden opgericht, waarvan vier door buitenlanders. Hierop zal met name in hoofdstuk drie nog worden teruggekomen. De verkopingen en faillissementen lopen veel langer door, tot circa 1820.

In totaal hebben er in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw minstens 142 katoendrukkerijen bestaan. Telt men alle dubieuze gevallen daar bij op, dan zelfs 172. Het aantal drukkerijen kan het meest nauwkeurig bepaald worden voor de jaren tussen 1700 en 1740, omdat het bedrijf in deze periode in opkomst was en het beeld dus niet vertroebeld wordt door eventuele faillissementen, die niet in de archieven terecht zijn gekomen. Er is namelijk niet van iedere drukkerij bekend, hoe het er mee afgelopen is. Telt men het aantal drukkerijen voor deze periode op zonder de twijfelgevallen, dan komt daar een aantal van 90 bedrijven uit, waarvan er minstens 52 al bestonden tussen 1700 en

1710. Waarschijnlijk bestonden er in die eerste periode al meer drukkerijen, want in de jaren na 1710 werden er bedrijven verkocht, die dus voor die tijd al bestaan moeten hebben. Voor deze tijd zijn dit enorm hoge aantallen, hoger dan welk ander land in Europa dan ook.

1.3 Adressen

De meeste bedrijven waren niet gevestigd in Amsterdam zelf, maar in de directe omgeving van de stad. In de vroege periode, tot ongeveer 1720, waren er ook nog wel bedrijven binnen de stad gevestigd; aan de Prinsengracht, Spiegelgracht, Baangracht of Reguliersgracht. Na 1720 vestigen de katoendrukkers zich bijna uitsluitend nog buiten de stadspoorten, met name langs de Amstel, bij de Overtoom en Schinkel en aan de Sloterweg, zie ook kaart 1 en 2, blz. 59 en 60. Er zijn ook enkele vermeldingen in de buurt van de eilanden; op de Nieuwe Zeedijk en in de laagte van de Kadijk. Het was voor de belastingenbetaling waarschijnlijk gunstiger om buiten de stadspoorten te zitten, met name wat betreft de lagere impost op brandstof. Daar de katoendrukkerijen zeer veel

energie gebruikten, kan dit voor hen een overweging geweest zijn. Ook werd er binnen de stadspoorten een hoge accijns geheven op bier, dat door de drukkers gebruikt werd om ijzer in te laten roesten. Daarnaast was het voor de drukkerijen een noodzakelijkheid om aan schoon, stromend water te zitten. Vuil water leidde tot doffere kleuren en dit maakte de Amsterdamse grachten per definitie minder geschikt, want er bestonden al sinds de zestiende eeuw klachten over de stank en vervuiling van het grachtenwater.²² Buiten de stad hadden men dat probleem niet. Daarnaast hadden de bedrijven veel ruimte nodig, met name om de katoen te bleken of voor de opslag van turf, dus ook daarvoor was het handiger om de bedrijven buiten de stad te vestigen. De werkplaatsen binnen de stadspoorten besteedden vaak deelbewerkingen uit, wegens ruimtegebrek, maar ook omdat ze vaak minder kapitaalkrchtig waren dan de grote bedrijven buiten de poorten.

1.4 Techniek

Zelfs na uitbesteding van deelbewerkingen als bleken, kalanderen en blauw ver-

ven moesten kleine bedrijven nog een vrij groot aantal bewerkingen uitvoeren. Het bedrukken van katoen was een ingewikkeld proces en vergde vrij veel kennis van de techniek. De grondstof, ongebleekte katoenen weefsels, kwam meestal uit India en werd geleverd door kooplieden, die ook de opdracht tot het drukken gaven. De katoen moest dan eerst gereinigd worden, omdat vuile katoen de kleurstoffen niet goed opnam. De oostindische katoen, met name uit Surat en Bengalen, was vaak erg vies en bevatte veel bladeren en zand.²³ Om de katoen te reinigen liet men de stof weken in heet water, vervolgens werd ze gespoeld en geklopt op de steigers die voor de drukkerij in de vaart of rivier lagen. Hoe schoner het water, hoe beter. Kon men niet op deze manier wassen, dan kon hetzelfde resultaat worden bereikt in een katoen-stampmolen, een soort volmolen voor katoen. Er kwam op dit punt al snel een arbeidsverdeling; er waren personen die zich uitsluitend bezig hielden met de exploitatie van een katoen-stampmolen.²⁴ Om de katoen van alle onzuiverheden te ontdoen moest het na het spoelen een vitriool-bad passeren, waarna het weer in de vaart gespoeld werd. Stukken die zwart moesten worden, passeerden na het vitriool-bad nog een galnotenbad. Vervolgens werden de stukken gedroogd en glad

gemaakt door ze te kalanderen, waarbij het goed door twee zware rollen gehaald werd. Ook dit kalanderen kon weer uitbesteed worden aan andere werkplaatsen. Nu pas was het katoen geheel geprepareerd en klaar om bedrukt te worden.

De belangrijkste verfstoffen waren meekrap en indigo. Met indigo werd blauw geverfd, met meekrap konden verschillende kleurschakeringen gedrukt worden; niet alleen rood, maar ook paars en bruin, in donkerdere of lichtere tinten. De kleuren werden niet rechtstreeks op het doek geverfd; het doek werd bewerkt met bijtmiddelen. De meekrap beet dan in op de plaatsen waar de deze middelen op de katoen waren aangebracht en op deze manier werd een kleurvast resultaat geproduceerd.²⁵ Het toepassen van bijtmiddelen was het procédé waar de Indische methode op berustte en het maken van deze middelen was dan ook een gewichtige zaak, waarover uiterst geheimzinnig gedaan werd. In de contracten zijn hierover vaak bepalingen opgenomen, waarin er op straffe van hoge geldboetes verboden wordt het katoendrukken aan derden te leren. Ook werd er wel bepaald dat de persoon die het 'geheim van de verfstoffen' kende, zijn recepten op schrift zou stellen, zodat ze na zijn dood niet verloren zouden

gaan. In één contract ging men erg ver; hierin werd bepaald dat de drukker zijn op schrift gestelde drukrecepten in een kistje moest doen, waarvan hij zelf de sleutel bewaarde. Het afgesloten kistje moest hij dan aan de andere contractanten in bewaring geven.²⁶

De basis van alle bijtstoffen was goed ijzernat. Dat werd vervaardigd door oud ijzer (ijzervijlsel, oude spijkers of hoefijzers) te bewaren in zuur bier of azijn. Er waren grote hoeveelheden bier en azijn nodig en het kon een maandenlang durend proces zijn. In één attestatie wordt een knecht gevraagd waarom er bij katoendrukkerij 'De Oude Plaets Royaal' vijftwintig vaten bier op het erf liggen. Hij antwoordt dat die er al de hele zomer liggen, om zuur te worden.²⁷ Had het ijzernat uiteindelijk een zwarte kleur gekregen, dan werd het afgetapt, gekookt en afgeschuimd. Vermengd met andere metaalzouten kon het nu verwerkt worden tot bijtmiddel voor allerlei kleurnuances. De inventaris van de inhoud van het 'verffhock' van de drukkerij van Dirk Sardet en Jacques Oules, opgemaakt in 1728, geeft een aardig beeld van de ingrediënten die nodig waren om de bijtmiddelen te maken²⁸ :

- een quart vat galnoten
- een groot quart vat souda
- drie kluyten witte aluyn
- een vol vat roomse aluyn
- een restant arsenicum
- een weinig geelhout
- driequart vat salpeter
- twee vat swart halfvol
- een vierde zak blauwhout
- een vat gom vol
- een vat gebrande aluyn vol
- een ijsere vijsel en stamper

Aluin, een van de oudst bekende zouten, was na ijzernat het belangrijkste ingrediënt. Als deze stof met de meekrap in contact kwam, werd het rode alumi-

niumalazaraat gevormd.²⁹ Een recept voor een bijtmiddel dat rood kleurde verkreeg men door bijvoorbeeld aluin, loodsuiker, soda, amoniakzout, water, azijn en gom te vermengen. Voor zwarte kleurstof vermengde men 'Spaansch Groen' (ijzersulfaat) met ijzernat en verdikte het met gom.³⁰ Er waren erg veel variaties in deze recepten, maar bovengenoemde basisingrediënten bleven altijd gehandhaafd.

In de drukloods werden de bijtmiddelen aangebracht op de doeken. Soms werden in dezelfde ruimte de doeken geverfd, maar vaak gebeurde dit weer in een aparte verfruimte. In de drukloods stonden een aantal tafels, waarop de doeken werden uitgespreid. Langs de wanden werden in schragen de verschillende drukblokken bewaard. Voor één patroon waren meerdere blokken nodig, al naar gelang het aantal kleuren waarin het patroon gedrukt moest worden. Naast de druktafel stond een tafel met daarop de bak met daarin een drijfkleur, daarop een chassis met een laken en daarop het bijtmiddel. Op deze manier kon het bijtmiddel gelijkmatig op de blokken worden aangebracht. De drukker doopte zijn blok in deze bak, plaatste het blok op het doek en sloeg op de achterkant

van het blok met een hamer. Zo werkte hij het hele doek af. Er stonden in de drukkersloods altijd kachels te branden, om de bijtmiddelen zo snel mogelijk te laten drogen. Na het drogen moesten de doeken eerst van resten gom ontdaan worden door ze te wassen in een ketel met koemest en heet water. Dan moesten ze weer schoon gespoeld worden en dan pas konden ze daadwerkelijk geverfd worden in de meekrapkuip. Fijngemalen meekrap werd in een grote ketel met schoon water verwarmd. Hierin werd de katoen verhit, de laatste vijf minuten kokend.³¹ Waar de bijtmiddelen waren aangebracht, kwamen nu de verschillende kleuren tevoorschijn.

Nu moest de katoen gebleekt worden, zodat de kleuren helder werden. Dit gebeurde op bleekvelden; katoendrukkerijen binnen de stad hadden of zelf weilanden buiten de stad in eigendom waar het goed gebleekt werd. Er zijn gevallen bekend van katoendrukkers met drie morgen weiland, maar ook met dertien. Had de drukker geen eigen bleekvelden, dan besteedde hij dit proces uit aan loonblekers. Overigens is het verassend dat de katoendrukkerijen zich niet hebben gevestigd in de omgeving van de bleekvelden van Haarlem, waar immers grote ervaring was met het bleken van stoffen en waar toch ook stromend water

te vinden was. Blijkbaar kon men niet te ver af zitten van de opdrachtgevers en grondstoffenleveranciers, de in Amsterdam wonende kooplieden. Uit een request van 1735 blijkt ook, dat de katoendrukkers aan de Overtoom gemiddeld vier keer per dag de stad in moesten om katoen op te halen of om bedrukte katoen af te leveren. Als het doek voldoende gebleekt was, werd het afgeschilderd in kleuren die niet konden worden aangebracht op de Indische manier, bijvoorbeeld geel en groen. Onregelmatigheden werden bijgewerkt.

Doeken die met blauw bedrukt moesten worden ondergingen een andere bewerking, de blauwdruk of porseleindruk, toegepast met indigo. Bij blauwdruk of reservedruk werden witte patronen tegen een blauwe achtergrond gedrukt, door alles wat wit moest blijven af te dekken met een mengsel van gom, hars en talk en de doeken vervolgens te verven in de blauwkuip. Het samenstellen van de inhoud van de blauwkuip was ook weer een kunst op zich. Bij de andere methode, de zogenaamde porseleindruk, werd er direct met een ingekookt mengsel van indigo, potas (kaliumcarbonaat) en water op het doek gedrukt.

Hierna moest het doek drogen en vervolgens geweekt worden in verschillende baden die kalk, potas, en vitriool-olie bevatten, zodat de indigo zich aan de vezels in de stof hechtte.³² De met blauw werkende drukkerijen specialiseerden vaak uitsluitend daarin en werden dan lemenias- of porselein-drukkerijen genoemd. Een voorbeeld was Willem Goossens; hij weigerde in 1707 om de katoendrukker Jean Dubourgh de bedrukte katoenen terug te geven die deze blauw had laten verven bij Goossens, omdat Dubourgh weigerde verversloon te betalen.³³ Blijkbaar kon Dubourgh gewoon niet betalen, want nog datzelfde jaar verkocht hij zijn bedrijf.³⁴ Het blauwdrukken gebeurde niet altijd apart; in verscheidene stukken wordt er gesproken over bedrijven met een meekrapkuip én een blauwkuip. In 1720 wordt er in een contract dat drie katoendrukkers aangaan gesproken over het drukken van 'blauwe surasse en suarten en blauwe porselij en alle soorten van sisse'³⁵ De methode van de blauwdruk was geen nieuwe ingevoerde methode in Europa, zoals de Indische drukmethode, het werd eeuwen eerder al toegepast met weede, maar de methode was in onbruik geraakt. De plotseling veel grotere beschikbaarheid van indigo, die te danken was aan de importen van de VOC, gaf de blauwververij een nieuwe impuls.

1.5 Inrichting van een katoendrukkerij

Uit bovenstaande uitleg over de techniek valt al vrij goed op te maken hoe een katoendrukkerij eruit zag; er moesten minimaal een opslagruimte voor verfstoffen, een drukloods, een drogerij, een ververij en een opslagplaats voor turf zijn. De katoendrukkerij van Thomas Kieft, die hij in 1705 voor 3194 gulden verkocht, bestond uit een drukloods, verfkamer, turfloods, steiger, stal en een kantoor.³⁶ De grotere drukkerijen hadden dan ook nog eigen bleekvelden, een kalenderloods en eventueel een katoen-stampmolen. Wat gereedschappen betreft waren de drukblokken de duurste investering, daarna kwam de essentiële investering in verfstoffen en daarna de inrichting van drukloods en verfkamer. In de inventaris van Kieft bevinden zich geen verfstoffen. Misschien nam hij die mee; hij komt later weer voor in de archieven als eigenaar van een ander bedrijf. Zijn drukblokken, in totaal 660 paar, werden getaxeerd op 1336 gulden. Daarna volgde de inventaris van de 'druckers winkel', waaronder twintig druktafels, veertig schragen en zesentwintig drukhamers. De winkelinventaris werd in zijn geheel op 437 gulden getaxeerd. Ook waardevol waren de 'afkookketel', voor meekrap,

en de 'suart ketel' uit de ververij, deze werden samen op 480 gulden getaxeerd. Verder bevat de inventaris gereedschappen als haspels, verfbakken, kloppers etc. Kieft bezat ook een paard, kar en slee; uit voorgaande blijkt wel dat die voor een drukker zeer belangrijk waren, zeker voor een drukker die niet alle bewerkingen binnen eigen bedrijf liet doen. Bijna alle drukkers die voorkomen in de registers van de Personeele Quotisatie van Amsterdam bezaten dan ook één of twee paarden en een open of overdekte wagen.³⁷ Vaak bezat men ook nog een schuit.

1.6 Bedrijfsorganisatie en personeel

De katoendrukkerijen waren opgezet als manufacturen, met de katoendrukker als manager die de soms zeer grote werkplaatsen runde. Maar weinig onderdelen van het katoendrukproces waren gemechaniseerd en het was dan ook een arbeidsintensieve tak van industrie. Behalve de drukkers waren er natwassers, arbeiders die de katoen van de ene plaats naar de andere vervoerden, knechts die de verschillende baden verzorgden, ververs, blekers, kalanders, en schil-

deressen (vrouwen en meisjes die de weefsels afwerkten, zie einde paragraaf) nodig. Het aantal arbeiders per drukkerij liep zeer uiteen, afhankelijk van de grootte van de drukkerij en van het aantal processen dat in de drukkerij werd uitgevoerd.

Heel bijzonder is het collectieve arbeidscontract bekend uit 1729, dat al genoemd werd in verband met het aantal katoendrukkerijen. In dit contract tussen katoendrukkerspatroons en hun knechts worden per drukker het aantal knechts genoemd.³⁸ Hieruit blijkt, dat de drukkers gemiddeld twintig knechts hadden, maar er was grote variatie en waarschijnlijk hebben niet per drukkerij alle knechts getekend. Smit is er vanuit gegaan dat een drukker twee arbeiders in dienst had per knecht en komt bij de drukkers op deze lijst dan tot een minimum van negen personeelsleden, in dienst van Cornelis Strip, en een maximum van honderd vijftig personeelsleden, in dienst bij Van Ommeren.³⁹ Het gaat hier echter om minimale aantallen, want de 'schildersmeiden', wiens aantal in de honderden kon lopen, blijven geheel buiten beschouwing. Al met al ging het dus voor die tijd om vrij grote bedrijven.

De branche was nauwelijks georganiseerd; de katoendrukkerijen kenden geen gilde en er bestonden daardoor geen algemene regels voor loon, arbeidsomstandigheden enz. Afspraken daaromtrent werden ieder jaar opnieuw gemaakt tussen individuele drukkers en knechts. De katoendrukkersgezellen organiseerden zich wel in een soort vereniging, een ontwikkeling die door de overheid met zorg werd gadeslagen, omdat de samenkomsten vaak gepaard gingen met relletjes en opstootjes.⁴⁰ In een attestatie uit 1707 bijvoorbeeld is er sprake van een samenkomst van katoendrukkersknechts, waarbij twee van hen een stok waaraan een versierde kroon en drie zilveren lepels hingen met zich meedroegen. Ene Jan Jillisz. rukte de lepels van de kroon en stak ze in zijn zak, maar ze werden hem weer afgenomen door Dirk Vogelenzang. Een en ander leidde tot een grote, verwarde vechtpartij, waar steeds meer mensen zich mee bemoeiden.⁴¹

Dat de katoendrukkersknechts actief voor hun belangen opkwamen, blijkt wel uit het al eerder genoemde collectieve contract van 1729, waarin uitgebreid gespecificeerd werd wat een knecht per stuk gedrukt weefsel moest verdienen;

12 stuivers voor 'Suratse rokken op een halve Guinees', 4 stuivers voor 'gemeene sitsen, ijdere cleur', 1 stuiver voor 'neusdoeken, blaue grond, groot of klein'. In totaal worden 37 verschillende soorten genoemd, die in de drukkerijen gefabriceerd werden. Knechts werden ook wel per week betaald, blijkens een contract uit 1705, waarin de katoendrukker Jan Kleijn een meesterknecht aanneemt, die hij negen gulden per week betaald, voor een periode van negen maanden.⁴² In 1729 kwamen de knechts, er vanuit gaande dat ze zo'n acht tot tien stukken per dag produceerden, ook uit op een loon van negen tot tien gulden per week. In 1744 waren de lonen blijkbaar flink gestegen; enkele knechts verklaarden toen, na aftrek van onkosten, ongeveer zestien gulden per week over te houden.⁴³

Dit waren vrij hoge lonen, maar dat moest ook wel; er kon niet het hele jaar gewerkt worden. Jan Klein nam zijn knecht aan in januari voor een periode van negen maanden. In de wintermaanden werd er namelijk niet gewerkt. Blijkbaar kon men in 1705 al weer in januari aan de slag, maar vaak was het ook later. men was afhankelijk van het water en dus van het inzetten van de dooi. Iets dergelijks geldt ook voor de bouwvakkers, ook zij moesten het vooral van de

zomer hebben. Hollandse ambachtsgezellen in de bouwnijverheid verdienden tussen 1650 en 1750 in de zomer gemiddeld 25 stuivers per dag, wat bij een zes daagse werkweek neer komt op 7,5 gulden per week. De katoendrukkers verdienden dus meer. Misschien is dit te verklaren uit de onprettige werkomstandigheden; de drukkers moesten soms doeken voor het gezicht binden, vanwege de giftige dampen die van de bijtmiddelen afkwamen.

Ieder jaar legden de knechts zich opnieuw voor de periode dat er gewerkt kon worden vast. Soms werden er afspraken gemaakt die langer liepen; Jan Bruijn verklaarde in een attestatie van 1701 dat twee drukkers mondeling beloofd hadden bij hem terug te komen na de winterperiode; blijkbaar hadden zij die afspraak geschonden.⁴⁴ Tussen 1729 en 1744 is het blijven rommelen tussen de katoendrukkers en de knechts. Nog in 1729 werd er een request ingediend door een aantal drukkers om het contract ongeldig te laten verklaren, maar daar kwam weer een reactie op van andere drukkers om dat niet te doen.⁴⁵ In 1744 brak er onder de katoendrukkersknechts een grote staking uit, omdat de patroons zich blijkbaar niet aan de afspraken hielden. Er werd een terugkeer naar de voorwaarden van het contract geëist, met uitbreiding van bewerkingen

en stoffen die in 1729 nog niet gebruikt werden. De staking leverde geen resultaat op; alles bleef bij het oude.⁴⁶

Sporadisch is er wat te vinden over vrouwelijke medewerkers in het katoendrukkersbedrijf. Allereerst waren er de vrouwelijke patroons, meestal weduwen die na de dood van hun man tijdelijk het bedrijf overnamen, tot ze opnieuw trouwden of tot de kinderen oud genoeg waren om het over te nemen. Trouwde de vrouw echter niet of had ze geen kinderen, dan kon ze jarenlang eigenaresse blijven en de zaak leiden. Eén verwijzing in het archief lijkt te wijzen op een vrouw in een functie vergelijkbaar met die van meesterknecht; Maria Rijke beheerde in opdracht van de koopman Lobera zijn winkel, waarin men zich o.a. bezig hield met het 'afschilderen van stoffen op een Oost(indische wijze). Ook is er sprake van katoenen lijnwaad miniaturen. Maria Rijke zou zelf de materialen bewerken en dit onderwijzen aan Lobera en zijn kinderen.⁴⁷ Zij verdiende hiermee vijf gulden per week, aanmerkelijk lager dus dan wat de gemiddelde knecht verdiende. In een ander contract bedingt een meesterknecht bij zijn baas dat zijn vrouw de klandizie van het katoenglanzen krijgt; blijkbaar runde

deze vrouw een kalenderwerkplaats.⁴⁸ Van de vele vrouwelijke schilderessen, die de katoen afwerkten, is helemaal niets bekend.

1.7 Inkomsten en aanzien van de katoendrukkers

Over de inkomens van de katoendrukkers zelf is ook het een en ander bekend. In de Personeele Quotisatie van Amsterdam van 1742 komen tien katoendrukkers voor, met inkomens van tussen de 1000 en de 5000 gulden; het gemiddelde inkomen binnen deze groep was 2390 gulden.⁴⁹ Ook is voor dit jaar het kohier van de 200ste penning, een vermogensbelasting, bewaard gebleven, waarin zeventien katoendrukkers zijn opgenomen, met vermogens tussen de 4000 en 24.000 gulden en een gemiddeld vermogen van 18.850 gulden. Het waren dus rijke burgers, al zijn de bedragen niet extreem hoog. Volgens de sociale stratificatie van De Vries en Van der Woude behoorden ze met dergelijke inkomsten tot de toplaag, de 'grote burgerij', waar 6 tot 8 % van de bevolking toe behoorde.⁵⁰ De fabrikanten, waar de katoendrukkers toe behoorden, waren in 1742 één van de rijkste bevolkingsgroepen van de stad, met alleen de ambtsdragers en groot-

handelaren boven zich. Binnen hun eigen beroepsgroep verdienden zij gemiddeld; de Amsterdamse zeepzieders, bierbrouwers en suikerraffinadeurs verdienen meer, maar zijn ook in grotere getalen in de kohieren aanwezig. Het nadeel van deze kohieren is dan ook, dat de meeste katoendrukkers er niet in opgenomen zijn, omdat ze zich buiten de stad gevestigd hadden. Een aantal van de grootste katoendrukkerspatroons blijft op deze manier buiten beeld. Van de katoendrukkers in de omgeving van Amsterdam is alleen bekend, dat enkelen van het in staat waren een buitenhuis te kopen; Andries de Bree kocht het buiten 'Meerna' aan de Amstel in 1704, Jan Bitterlo kocht een buiten langs de Amstel voor 16.000 gulden in 1721, Johannes Coops kocht het buiten 'Meerzigt' in 1728 en Pieter van Dijck tenslotte kocht het buiten 'Kruisbergen', waarvan hij de naam veranderde in 'Dijklust' in 1762.⁵¹

Ondanks deze kennelijke rijkdom zijn de katoendrukkers niet of nauwelijks doorgedrongen tot het Amsterdamse regentenpatriciaat. Alleen Pieter Kruijck en Frederick Eeckmeijer hebben het gebracht tot president van de municipaliteit Nieuwer-Amstel, respectievelijk in de periode 1805-1807 en 1807-1811. In Amsterdam zelf is alleen Gilles de Quesne, in 1794 eigenaar van drukkerij 'Het

Klaverblad' raadslid geworden⁵², maar hij was naast zijn activiteiten als katoendrukker ook nog actief als koopman. Een andere vermelding is die van Jacob van Loon, die in 1757 eigenaar was van drukkerij 'De Catoenboom'. Hij was Comissaris, kerkmeester van de Amstelkerk en Kanunnik in 't Kapittel van Sint Marie te Utrecht. Zijn oudere broer was raadslid.⁵³ Misschien lag het aan het gebrek van een gilde-organisatie voor de katoendrukkerij, dat de katoendrukkers niet zijn doorgedrongen tot de ambtelijke kringen.

HOOFDSTUK 2

De opkomst van de Amsterdamse katoendrukkerijen

Het katoendrukbedrijf was gedurende de eerste decennia van de achttiende eeuw veel succesvoller in en rond Amsterdam dan op enige andere plek in Europa op dat moment. In het buitenland werd er met bewondering over geschreven en in de Nederlanden zelf werden er zelfs gedichten gemaakt op de Amsterdamse drukkerijen. Waarom kwam deze bedrijfstak nu juist op rond Amsterdam in deze periode? Daarover bestaan veel theorieën. Smit kijkt speci-

fiek naar Amsterdam en noemt voor deze stad de gemakkelijke toegang tot de door de VOC aangeleverde grondstoffen, de overvloedige aanwezigheid van stromend water, de aanwezigheid van weilanden die konden dienen als bleekveld en de aanwezigheid van geschoolde arbeiders afkomstig uit de olieververijen. Een tweede autoriteit op dit gebied, Hartkamp-Jonxis, kijkt naar de katoendrukkerijen in de Republiek in het algemeen en noemt de grote mate van economische vrijheid in de Republiek en de lage tarieven op de invoer van grondstoffen en halffabrikaten, die bovendien rechtstreeks konden worden aangevoerd door de VOC. De Vries en Van der Woude verklaren de opkomst van de gehele Nederlandse nijverheid.

In dit hoofdstuk zal onderzocht worden in hoeverre de katoendrukkerijen passen binnen de theorie die De Vries en Van der Woude ontwikkeld hebben met betrekking tot de opkomst en bloei van de Nederlandse nijverheid. De belangrijkste ontwikkelingsperiode van de nijverheid plaatsen zij aan het einde van de zestiende eeuw en het begin van de zeventiende eeuw. De periode echter waarin de katoendrukkerijen op komen, de tweede helft van de zeventiende eeuw en de eerste helft van de achttiende eeuw, wordt door deze historici als zeer ver-

ward beschouwd; sommigen takken van nijverheid raakten in het slop, anderen hadden last van een tijdelijke terugval, maar krabbelden weer op en weer anderen kenden helemaal geen terugval.⁵⁴ De katoendrukkerij is één van de weinige nieuwe industrieën die in deze periode is ontstaan en tot bloei is gekomen. Na ongeveer 1750 heeft volgens De Vries en Van der Woude bijna de hele Nederlandse nijverheid te kampen met problemen. Dit geldt zeker ook voor de katoendrukkerijen; uit de bronnen blijkt, dat de problemen in deze bedrijfstak waarschijnlijk al voor 1750 begonnen, zie verder hoofdstuk drie. De omslag van de seculaire trend, die De Vries en Van der Woude plaatsen in het laatste kwart van de zeventiende en die prijsdalingen veroorzaakte⁵⁵, had echter geen onmiddellijk effect op de katoendrukkerijen, integendeel.

2.1 Samenhang met de handel

De Vries en Van der Woude zien de tot wederzijds profijt bestaande connecties tussen handel en nijverheid als één van de belangrijkste factoren voor het tot bloei komen van de nijverheid. De binnenlandse nijverheidsprodukten hielpen om het internationale handelsverkeer op gang te houden. Andersom was de

producent vaak niet in staat om zelf afnemers voor zijn produkten te vinden en te bereiken zonder de koopman als intermediair.

2.1.1 Grondstoffen

Inderdaad bestonden er in het katoendrukkersbedrijf diverse connecties met de handel. Ten eerste vanwege de grondstoffen; de ongebleekte katoenen weefsels. Deze werden niet in Nederland gefabriceerd, maar geïmporteerd uit India; de Nederlandse katoenweverij kwam pas op in de negentiende eeuw. Wel kwam in de achttiende eeuw rond Enschede het weven van bombazijn, een mengsel van katoen en linnen, tot bloei, maar deze waren minder geschikt om te bedrukken.⁵⁶ De grondstof voor de katoendrukkerijen moest dus van ver komen en de drukkers waren hiervoor geheel afhankelijk van derden. De katoenen weefsels werden uit India geïmporteerd door de VOC. Uit de verkooplijsten van de VOC is op te maken, dat textiel een steeds groter deel ging uitmaken van de verkopen; in de eerste helft van de zeventiende eeuw maakte textiel ongeveer 15 % uit van de totale verkoop, na 1670 ongeveer 25 % en eind zeventiende eeuw zelfs 40 %.

57In de eerste decennia van de achttiende eeuw blijft het aandeel van de textiel op dat niveau schommelen, daarna neemt de betekenis af. In 1785 ligt het percentage van de textiel in de totale verkoop nog maar op 15 %. Binnen de categorie textiel namen de katoenen lijwaten de belangrijkste plaats in.⁵⁸ Ze waren afkomstig uit de diverse productiecentra in India, waar de VOC factorijen bezat, met name Surat, Bengalen en Coromandal.⁵⁹ Onder katoenen lijwaat wordt een grote verscheidenheid aan stoffen verstaan, van grove, ongebleekte varianten tot modieuze, veelkleurig beschilderde en kostbare stoffen.⁶⁰

De reden waarom de VOC plotseling zoveel textiel ging importeren, lijkt te maken met de stijgende vraag uit Europa; de bedrukte katoenen worden zelfs wel als het eerste produkt beschouwd waarvoor een homogene, Europese markt bestond; de rage was zo sterk, dat ze regionale verschillen in smaak onderdrukte.⁶¹ Tot 1700 importeerde de VOC meer textiel dan de EIC, daarna werden de Nederlanders door de Engelsen overvleugeld en raakten ze hun sterke positie in India kwijt. Nederlandse kooplieden gingen toen soms zelfs textiel kopen in Londen in plaats van Amsterdam. De andere grondstof die in grote hoeveel-

den geïmporteerd moest worden, was de indigo. Deze verfstof werd geïmporteerd uit India, waar de indigoteelt wijd verbreid was onder druk van de gezamenlijke inspanningen van grote belastingpachters, kooplieden, vertegenwoordigers van Europese compagnieën en de Indiase overheid.⁶² Op deze manier kon vrij goed aan de steeds maar stijgende vraag uit Europa voldaan worden. De andere ingrediënten van de verfstoffen kwamen uit allerlei plaatsen; geelhout en blauwhout kwamen bijvoorbeeld uit West-Indië en Midden-Amerika,⁶³ meekrap van de Zeeuwse eilanden, galnoten uit Aleppo, gom uit Senegal etc. De katoendrukkers betrokken deze produkten vaak van in verfstoffen gespecialiseerde kooplieden. Ook voor deze grondstoffen was het van groot belang dat de katoendrukkers gevestigd waren bij het middelpunt van een wereldhandelsnetwerk, waardoor zij al deze produkten relatief gemakkelijk konden verkrijgen.

Het lijkt erop dat de katoendrukkerijen een belangrijke impuls hebben gekregen van de internationale handel; in de eerste plaats omdat de kooplieden zich vanwege hun vele contacten het eerst realiseerden dat de vraag naar bedrukte stoffen steeg en dit een gat in de markt was. In de tweede plaats omdat de aanvoer van grondstoffen via de internationale handelspositie van de VOC gewaar-

borgd bleef.

2.1.2 Eindprodukten

De katoendrukkerijen worden wel gezien als zgn. trafieken, veredelingsindustrieën die ingeschakeld waren in het handelsverkeer van de stapelmarkt en wier produkten voor een groot deel werden geëxporteerd.⁶⁴ De handelsstroom verzekerde de aanvoer van de grondstof en de afvoer van het bewerkte produkt.⁶⁵ In principe kunnen de katoendrukkerijen hier inderdaad onder geklassificeerd worden; de grondstof werd door kooplieden aan de producenten geleverd met de opdracht de katoen te bedrukken met een bepaald patroon. Diezelfde kooplieden namen de bedrukte katoen af en verkochten de partij, meestal naar het buitenland; de sitsen werden in grote aantallen geëxporteerd naar Zwitserland, Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Portugal en Italië.⁶⁶ Toch lijkt het niet geheel juist om de katoendrukkerijen bij de trafieken in te delen; De Vries en Van der Woude stellen dat trafieken altijd minder arbeidsintensieve industrieën waren.⁶⁷ Dat geldt echter zeker niet voor de katoendrukkerijen, waarvan de

grootsten minstens honderd tot honderd vijftig arbeiders in dienst hadden, en dan kunnen de schilderessen wegens gebrek aan concrete informatie niet eens meegerekend worden. Bovendien kwam de grondstof op den duur niet altijd meer uit India, via de stapelmarkt; net als alle andere landen die katoen importerden, gingen ook de Nederlandse kooplieden aan het eind van de achttiende eeuw katoenen weefsels kopen in Londen. Blijkbaar was het ondanks de importen van de VOC voordeliger om de katoen uit Engeland te halen. Dit is ook niet onlogisch, gezien het feit dat Engeland ten eerste betere contacten had in India, en dat bovendien inmiddels het spinnen en weven in Engeland technisch zo was verbeterd, dat het produceren van katoen stoffen in Engeland zelf tot grote bloei kwam.⁶⁸

2.1.3 Directe betrokkenheid kooplieden

Een ander gebied waarop handel en nijverheid verweven waren wat betreft de katoendrukkerijen, was in de directe participatie van kooplieden in de oprichting van katoendrukkerijen. Zij traden regelmatig op als vennoten. In de notarië-

le archieven is een aantal gevallen te vinden waarin als beroep van één van de contractanten expliciet dat van koopman genoemd wordt. In 1709 bijvoorbeeld gingen Luther Balts, koopman en Hendrick Vul, katoendrukker, een contract aan voor een compagnie voor een katoendrukkerij op de Prinsengracht; de zakelijke leiding en de aankoop van gereedschap tot 1000 gulden berustten bij de koopman, het beheer van en toezicht in de drukkerij werden de taak van de drukker. Een opvallende voorwaarde in dit contract is, dat de drukker belooft de koopman het vak te leren, op voorwaarde dat die het niet privé zal gaan uitoefenen.⁶⁹ Meestal waren de kooplieden minder intensief bij het bedrijf betrokken. Dat was bijvoorbeeld het geval bij een contract uit 1769, van een groot opgezette onderneming op het Ververspad. Hier was zelfs sprake van twee firma's van kooplieden en één drukker; Cambier de Buhat, Jean Pierre St. Martin en Antoine le Blanc richtten een katoen- en batist-drukkerij op. De Buhat, koopman uit Valenciennes, brengt voor 9000 gulden batist in, St. Martin brengt voor 4500 gulden katoen in. Le Blanc, die de kunst van het drukken beheerste, zou de fabriek leiden, maar wel overleggen met zijn partners als hij veranderingen door wilde voeren. De fabriek zou gaan werken voor eigen verkoop.⁷⁰

Contracten tussen katoendrukkers en niet direct betrokken financiers, waarbij voor de financier geen beroep genoemd staat, komen regelmatig voor. Deze financiers zullen niet altijd kooplieden geweest zijn, maar daar de kooplieden het best op de hoogte waren van de ontwikkelingen van vraag en aanbod is het niet onwaarschijnlijk dat veel van deze niet nader beschreven financiers een functie in de handel hadden buiten hun aandeel in de katoendrukkerij.

Wanneer een katoendrukkerij niet was opgezet door of in samenwerking met kooplieden, dan werd het eindprodukt afgeleverd bij de koopman die het besteld had. Katoendrukkers produceerden zelden voor eigen verkoop en nooit op voorraad; werd er niet besteld, dan werd er niet gedrukt. Dit wordt duidelijk geïllustreerd door een incident uit 1749; in februari van dat jaar werden plakkaaten uitgevaardigd tegen het handelen in katoen door Joden; de koopwaar van twee venters werd in beslag genomen. De reden om hiertegen op te treden was waarschijnlijk dezelfde als die genoemd wordt in een request, ingediend door een aantal kooplieden in 1737, waarin geprotesteerd werd tegen het verkopen van katoen door Joodse kramers. Het zou hier gaan om een inbreuk op de poortersnering van het verkopen van textiel.⁷¹ Toen de Joodse katoendrukkers

hoorden dat hun 'lopers' geen katoen meer mochten verkopen, legden ze onmiddellijk hun bedrijven stil. Nog diezelfde week kwamen 400 katoendrukkers (waarschijnlijk worden hier knechts bedoeld) bijeen op de Dam. Zes woordvoerders vroegen de burgemeester om toegelaten te worden tot het armenhuis, omdat hun broodwinning gestopt was; 'als de Joden niet mogen handelen, geven ze ook geen werk uit'. De zaak eindigde met het bevel aan de schout om voortaan wat meer door de vingers te zien.⁷²

Dat er blijkbaar Joodse katoendrukkers actief waren in deze bedrijfstak, is niet zo verwonderlijk, gezien de grote economische vrijheid die de katoendrukkerijen hadden; Joden waren ook actief in andere takken van nijverheid waarvoor geen gilden bestonden, zoals de verwerking van zijde, tabak, diamant en suiker.⁷³

Toch is er over de rol van Joden in deze bedrijfstak verder niets terug te vinden, noch in de literatuur, noch in de archieven, omdat het moeilijk is om aan de hand van de achternamen te bepalen of een drukker Joods is of niet; specifiek Joods zijn de achternamen in ieder geval niet.

Geconcludeerd kan worden dat de samenkomst van internationale handelsstromen in Amsterdam van zeer groot belang is geweest voor de opkomst van de katoendrukkerijen, al blijft het discutabel om de industrie in te delen bij de trafieken.

2.2 Kapitaal

De Vries en Van der Woude noemen de overvloedige aanwezigheid van kapitaal en de aanhoudend lage rentevoet als volgende oorzaak van de opkomst van de Nederlandse nijverheid. Om te bepalen in hoeverre dit van invloed is geweest op de ontwikkeling van de katoendrukkerijen, moet nagegaan worden hoeveel kapitaal nodig was om een bedrijf in deze sector op te richten en hoe kapitaalintensief een dergelijk bedrijf was. Omdat er over daadwerkelijke bedragen die gebruikt werden voor de oprichting van een bedrijf bijna niets bekend is, moet deze informatie vooral gehaald worden uit indirecte bewijzen, namelijk verkopen, taxaties en verzekeringen. Alleen van drukkerij de Catoenboom is bekend dat het bedrijf in 1726 werd gesticht en dat de eigenaar, David Garijon, toen 4000 gulden betaalde voor de grond en de gebouwen die er al stonden.

Twintig jaar later verkocht hij de drukkerij met inventaris voor 9000 gulden.⁷⁴

In de onderstaande tabel staan enkele verkoopbedragen die Smit vond in de registers van de willige en executoriale verkopeningen :

Tabel 2 : verkoopbedragen van een aantal katoendrukkerijen

Jaar	Bedrijf	Verkoopbedrag
1720	De Maas	8.500,00
1729	De Beek	7.000,00
1736	Oosthuysen	13.500,00
1746	Het Molentje	6.300,00
1757	De Catoenboom	15.000,00
1765	Burgh Rust	9.000,00
1769	Klaverblad	30.200,00
1776	Akerstein	4.225,00

1785	t Huis de Vraegh	16.500,00
1815	Het Oorlogsschip	4.000,00

Bron : W.J. Smit, De Katoendrukkerij in Nederland, bijlage 1

Dit zijn slechts enkele willekeurige voorbeelden, ongeveer één per tien jaar, die in ieder geval aantonen dat er geen peil te trekken valt op de prijs die voor katoendrukkerijen betaald werd door de jaren heen; als dit per drukkerij bekeken wordt. blijkt dat nog duidelijker; voor de Catoenboom, waarvoor in 1757 nog 15.000 gulden werd betaald, werd in 1811 nog maar 10.000 gulden betaald.⁷⁵ Het Molentje, in 1746 nog 6300 gulden waard, werd in 1760 voor 6100 gulden verkocht.⁷⁶ Wel is het zo, dat pas na 1730 verkoopbedragen boven de 10.000 gulden te vinden zijn en dat na 1800 de prijzen snel teruglopen. Bovenstaande bedragen illustreren daarnaast dat de gemiddelde katoendrukkerij behoorlijk wat waard was. Vergeleken met andere bedrijven waren dit vrij hoge bedragen; de volgende bedragen zijn bekend voor brouwerijen in Delft :

Tabel 3 : waarde van brouwerijen in Delft, in guldens

Jaar	Naamwaarde	in guldens
1700	Drie Zonnen	6.000,00
1700	De Starre	17.000,00
1718	Wapen van Luijck	9.000,00
1744	Het Truweel	38.000,00
2765	De Ooyevaar	34.000,00

Bron : Th. F. Wijzenbeek-Olthuis, Ondernemers in moeilijke tijden : Delftse bierbrouwers en plateelbakkers in de achttiende eeuw', Economisch Historisch jaarboek (1982) 44, 66.

Voor de plateelbakkers liggen de cijfers iets lager, tussen de 4000 en 15.000 gulden. De katoendrukkerijen liggen hier tussenin, met bedragen die variëren tussen de 1700 en 30.200 gulden. Er was bij de katoendrukkerijen dus een grotere variëteit; blijkbaar waren er grote verschillen in bedrijfsgrootte en inrichting, anders zijn de opvallende grote verschillen niet te verklaren.

Om iets meer duidelijkheid te verkrijgen omtrent de investeringen van de katoendrukker en in wat een drukkerij duur of goedkoop maakte, moet onderzocht worden wat de inrichting waard was. De in tabel twee genoemde bedrijven hebben misschien niet altijd een even complete inventaris gehad; het maakte bijvoorbeeld nogal verschil of de inventaris ook verfstoffen bevatte. Ook zou zo de indruk kunnen ontstaan dat het gebouw op zich het meest waard was. Dit was niet het geval; het waren met name de losse materialen die de katoendrukkerij tot een kapitaalintensieve industrie maakten. In het vorige hoofdstuk werd het laten maken van drukblokken al genoemd als grote investering; 660 paar drukblokken waren in 1705 1336 gulden waard. De kosten van de verfstoffen logen er echter ook niet om; in 1704 moest Cornelis Sleght zijn hele inventaris van drukkerij 'De Appelboom' overdoen aan Jeronimo van Zuijlen overdoen en

die vervolgens van hem huren, omdat Van Zuijlen hem voor 1000 gulden verfstoffen had geleverd en hij die schuld niet op een andere manier kon afbetalen.⁷⁷ Van een aantal katoendrukkerijen is de waarde van de gereedschappen ten opzichte van de gebouwen en grond bekend;

Tabel 4 : uitsplitsing waarde gereedschappen en gebouwen, in guldens

Drukkerij	Jaar	Gereedschappen	Gebouwen
De Blauwe Hand	1706	1.000,00	1.000,00
- (Kieft)	1705	2.708,00	468,00
Het Oorlogsschip	1815	3.000,00	4.000,00
- (De Bruijn)	1708	3.800,00	8.600,00
De Catoenboom	1756	10.000,00	16.000,00

Bron : GAA, Notarieel Archief; W.J. Smit, De Katoendrukkerij in Nederland

Naarmate het bedrijf langer bestond en de bedrijfsdrukte toenam, werden de sommen die uitgetrokken werden voor de losse materialen steeds groter; er moesten nieuwe stellen drukblokken aangeschaft worden etc., terwijl het kapitaal dat in de gebouwen gestoken was, niet toenam. Vandaar dat bij bovenstaande verkopingen de gereedschappen soms meer opbrengen dan de gebouwen. Naast deze bedragen moest de katoendrukker dan ook nog lonen betalen aan de ontwerpers van de drukpatronen, de blokkensnijders, ververs, drukkers, blekers, natwassers, katoenglanziers en loopjongens.⁷⁸ Het bleef dus een kapitaalintensief bedrijf, ook als de zaken eenmaal liepen.

Een derde bewijs dat iets aantoonde over de bedragen die met de katoendrukkerijen gemoeid waren, zijn de verzekeringen, waarover in de tweede helft van de achttiende eeuw af en toe iets bekend is. Jean Pastre had zijn drukkerij, die in 1781 afbrandde, tussen 1774 en 1781 verzekerd voor 48.000 gulden.⁷⁹ Jan Standert was in 1780 verzekerd voor 50.000 gulden.⁸⁰ Katoendrukkerijen waren

brandgevaarlijke bedrijven, vanwege de grote hoeveelheden katoen die in het bedrijf aanwezig waren en de hoge temperaturen waarmee gewerkt werd.⁸¹ Dat er in deze periode verzekeringen voor konden worden afgesloten, is heel bijzonder.

Uit alle bovengenoemde bedragen blijkt, dat de katoendrukkerijen kapitaalintensive bedrijven waren, die zeker geprofiteerd zullen hebben van de beschikbaarheid van kapitaal in Nederland in deze periode. Dat de katoendrukkers vaak een vennootschap aangingen met andere katoendrukkers, kooplieden, of niet nader aangeduide financiers om een katoendrukkerij op te richten, betekent waarschijnlijk dat zij zelf vaak niet kapitaalkrchtig genoeg waren om alleen een drukkerij op te zetten.

2.3 Risicospreiding

Ook de aanwezigheid van vormen van risicospreiding is volgens De Vries en Van der Woude van groot belang geweest. Deze paragraaf kan kort blijven. Wat er aan risicospreiding bestond bij katoendrukkerijen is hiervoor in feite al

behandeld; in de eerste plaats de vennootschappen en in de tweede plaats, aan het van de achttiende eeuw, het gebruik van verzekeringen.

Winst en verlies werden doorgaans naar inbreng van de vennoten verdeeld; Chion, Chion, Couderc en Pastre bijvoorbeeld, die in 1768 een compagnieschap voor een katoendrukkerij oprichtten, kregen ieder een kwart van de winst en deelden ook ieder voor een kwart in verlies.⁸² Er waren echter ook katoendrukkers die individueel een katoendrukkerij begonnen en grote winsten maakten of voor grote bedragen het schip ingingen; Joannes Sleght in 1720 voor 35.000 gulden, Jacob Casteleijn in 1751 voor 26.000 gulden.⁸³ Risicospreiding was geen essentieel belang voor de ontwikkeling van de katoendrukkerijen, al heeft het wel een bijdrage geleverd.

2.4 Infrastructuur

De sublieme infrastructuur van de Republiek is volgens De Vries en Van der Woude van beslissende betekenis geweest voor de nijverheid. Dat een goede infrastructuur onontbeerlijk was voor de katoendrukkerijen, blijkt wel uit de

eerder gegeven toelichting op het reilen en zeilen binnen de drukkerij; de ongebleekte katoen moest van de kooplieden naar de drukkerij vervoerd worden en de sitsen weer terug naar de kooplieden; gemiddeld vier keer werd naar de stad op en neer gereden om grondstoffen te halen en produkten af te leveren.⁸⁴ De drukkerijen die in de stad zaten, moesten de katoen uitrijden naar bleekvelden buiten de stad. Soms moest de katoen nog bij blauwververijen, katoenglanzerijen (kalanderwerkplaatsen) en katoenstampmolens gebracht worden. Vanzelfsprekend was voor de import van grondstoffen en export van eindprodukten de goede haven van Amsterdam van belang. Ook de waterwegen waren belangrijk; ten eerste omdat de katoendrukkerijen helder water nodig hadden voor het drukproces en ten tweede vanwege de aanvoer van turf, die op schuiten werd aangevoerd van de turfmarkt in de binnenstad.

2.5 Energie

Ook de aanwezigheid van relatief goedkope energie in de vorm van windkracht en met name turf wordt door De Vries en Van der Woude gezien als een door-

slaggevende voorwaarde voor de stedelijke nijverheid. Belangrijke leveraars van energie waren wind en turf. Wat de katoendrukkerijen betreft kan dit inderdaad een rol gespeeld hebben, want deze bedrijven gebruikten veel brandstof; in de drukloods stonden altijd kachels te branden om de katoen zo snel mogelijk te drogen en er moesten diverse ketels opgestookt worden, waarin de katoen gereinigd of geverfd werd. Soms was er ook nog de kalandermolen, die werkte op windenergie. De bedrijven hadden echter met name warmte-energie nodig en die werd geleverd door de turf. In iedere inventaris of beschrijving van een drukkerij komt dan ook een turfloods voor, waar de brandstof werd opgeslagen. Ondanks die hoge opslagkosten bleef turf een goedkopere brandstof dan hout, dus waren de Amsterdamse katoendrukkers in het voordeel vergeleken bij hun collega's rond Londen, Parijs en Hamburg, die wel hout moesten gebruiken.⁸⁵

De overvloedige aanwezigheid van turf zal de drukkerijen zeker een steuntje in de rug gegeven hebben.

2.6 Overheid

In sommige bedrijfstakken heeft de overheid een actief wervingsbeleid gevoerd, door middel van het aanbieden van voorrechten en faciliteiten. Op die manier probeerde men ondernemers en arbeiders over te halen zich in een bepaalde stad te vestigen. Bij de katoendrukkerijen te Amsterdam is van een dergelijk beleid geen spoor te vinden. Dat was ook niet nodig; de voordelen van Amsterdam waren evident.

In passieve zin heeft de overheid wel bijgedragen aan de ontwikkeling van de katoendrukkerijen, namelijk door deze helemaal niets in de weg te leggen. De nieuwe industrie ontstonden onder een regime van vergaande economische vrijheid.⁸⁶ De katoendrukkers voelden zich dan ook niet genoodzaakt om zich te organiseren in een gilde; men had liefst zo min mogelijk te maken met regelgeving en beperkingen. Ook wat betreft de import van grondstof was de overheid zeer toeschietelijk, in tegenstelling tot landen als Frankrijk en Engeland, waar eind zeventiende eeuw de invoer van katoen verboden werd om de eigen stoffenindustrie te beschermen. In de zestiende eeuw had de overheid nog wel

geprobeerd het ontstaan van zogenaamde ‘buiteneringen’, die belastingen ontweken door zich net buiten de stad te vestigen, te ontwijken, maar daar was nu geen sprake meer van; men liet de katoendrukkers hun gang gaan. Na verzoeken aan de overheid in 1750 en 1770 werd de impost op turf zelfs nog verlaagd voor de katoendrukkers.

2.7 Andere oorzaken

Bovengenoemde paragrafen hadden in principe allen betrekking op algemene factoren, die door van der Woude en De Vries genoemd worden als oorzaken voor de opkomst van de nijverheid in het hele land. Er waren echter ook factoren in het spel, die specifiek Amsterdam en specifiek de katoendrukkerijen bevoordeelden.

Wat Amsterdam betreft was, naast de al eerder genoemde waterwegen en de aanwezigheid van weilanden buiten de stad die zeer geschikt waren als bleekveld, de aanwezigheid van geschoold personeel binnen de stad van belang. Het personeel van de olieverterijen kon moeiteloos overstappen naar de katoen-

drukkerijen; op de bijtmiddelen na leken de methodes van deze twee bedrijfstakken erg veel op elkaar. Ook arbeiders uit het boekdrukkersvak konden vrij gemakkelijk de overstap maken naar de katoendrukkerijen.

Een omstandigheid die de katoenindustrie bevoordeelde, was de in de vorige paragraaf al aangestipte situatie in andere landen. Frankrijk, Engeland en Duitsland trachtten hun binnenlandse textielindustrie af te schermen tegen de concurrentie van de bedrukte katoenen, door de fabricage en import ervan te verbieden. De mode zette echter toch door en de Nederlandse sitsen bereikten al deze markten. Het feit dat katoendruk in andere landen verboden was, bracht de Nederlandse katoendrukkerijen natuurlijk in een uiterst gunstige uitgangspositie.

Ter afsluiting van dit hoofdstuk kan geconcludeerd worden, dat de hypothese van de Vries en Van der Woude vrij goed aansluit bij de opkomst van de katoendrukkerijen in en rond Amsterdam. Met name de connecties met de internationale handel, de stimulerende invloed van kooplieden, de beschikbaarheid van kapitaal en de beschikbaarheid van goedkope brand-

stof hebben daartoe bijgedragen. Daarnaast hebben ook het gunstige politieke klimaat en met name de verboden op het bedrukken van katoen in andere landen van Europa een rol gespeeld. Wat betreft de connectie met de handel kan nog geconcludeerd worden, dat de katoendrukkerijen erg lijken op trafieken, maar een aantal kenmerken daarvan niet hebben. Het ging niet automatisch slechter met de katoendrukkerijen toen het slechter ging met de handel en de bedrijfstak was zeer arbeidsintensief, wat trafieken in principe niet waren.

HOOFDSTUK 3 : DE NEERGANG

De neergang van de Amsterdamse katoendrukkerij.

Bij de neergang van de Amsterdamse katoendrukkerijen spelen vele oorzaken een rol. Wederom hebben Smit en Hartkamp-Jonxis theorieën geformuleerd, die de teruggang van de Nederlandse katoendrukkerijen zouden kunnen verklaren. Smit geeft als mogelijke oorzaken het opkomen van de druknijverheid in andere landen en daarmee samenhangend de export van techniek uit de Republiek naar andere landen, met name door emigratie van arbeiders. Verder zouden de

Nederlandse katoendrukkers moeite hebben om zich aan te passen aan de wisselende modes en waren zij teveel gericht op productie van de export, waardoor ze kwetsbaar waren voor mercantilistische maatregelen. Als laatste factoren noemt hij de hoge lonen en de achteruitgang van de kwaliteit van de Nederlandse sitsen. Hartkamp-Jonxis wijt de neergang aan de technische achterstand in De Republiek tegenover de technische vernieuwing in het buitenland. Verder noemt ook zij het mercantalisme en daarmee verbonden een passieve houding van de Nederlandse drukkers wat betreft het vinden van nieuwe afzetmarkten. Als laatste factor noemt ook zij de hoge lonen. In dit hoofdstuk zal weer de analyse van De Vries en Van der Woude getoetst worden aan hand van de katoendrukkerijen, nu met betrekking tot het beeld dat zij schetsen van het verval van de Nederlandse nijverheid. Bekeken zal worden in hoeverre de analyse past bij de neergang van de katoendrukkerijen en vervolgens of er voor deze bedrijfstak nog andere factoren van belang waren

3.1 Periodisering van de neergang

De neergang van de katoendrukkerijen begon al tijdens de achttiende eeuw; de bloeiperiode liep waarschijnlijk maar tot 1750. Tot die tijd is er weinig bekend over faillissementen en verkoping voor afbraak. Na 1750 worden dat er steeds meer. De volgende tabel illustreert de terugval; bij drukkerijen waarvan de naam niet bekend is, staat de naam van de eigenaar tussen haakjes genoemd :

Tabel 5 : opheffingen en nieuwe bestemmingen van Amsterdamse katoendrukkerijen

Opheffingsjaar	Naam	Bestemming
1755	De Moriaan	boerderij
1757	De Catoenboom	buitenplaats
1761	Het Kleine Oorlogsschip	opgeheven
1774	-(Schelling)	opgeheven

1775	De Maasstroom	voor afbraak te koop
1781	-(Coops)	porseleinfabriek
1785	Drie Bramen	opgeheven
1793	Het Toorentje	afgebroken
1795	De Vreede	afgebroken
1800	-(Heijthekker)	'geheel verlopen'
1800	Het Molentje	aardewerkfabriek
1803	De Witte Lely	opgeheven
1804	't Groenewoudt	afgebroken
1804	Neurenburg	opgeheven
1805	't Blaauw Huisje	opgeheven
1805	Kort Beraad	opgeheven
1811	't Huis de Vraegh	voor afbraak te koop
1812	De Hoop	buitenplaats
1814	De Kievit	katoenglanzerij
1814	De Stervoor	afbraak te koop
1814	De Kalkoen	voor afbraak te kop

1815-	(De Bruijn)	verkocht
1815	Het Sterrrebosch	voor afbraak verkocht
1816	-(Brandwijck)	linnenweverij
1816	Akerstein	voor afbraak verkocht
1817	Overtooms Welvaren	opgeheven
1829	-(De Bruijn)	afgebroken

Bron : GAA, Notarieel Archief; W.A. Smit, De katoendrukkerij in Nederland tot 1815; J.W. Groesbeek, Amstelveen : acht eeuwen geschiedenis

Dit zijn alle drukkerijen, waarvan bekend is hoe het er mee afgelopen is. Van het merendeel is dat echter onbekend. Toch mag uit bovenstaande tabel wel geconcludeerd worden, dat het na 1750 blijkbaar minder goed begon te gaan; vóór 1750 is geen enkele drukkerij te vinden, die voor afbraak verkocht wordt. Duidelijk bewijs van de achteruitgang is ook te vinden in de archieven van Amstelveen, onder wiens jurisdictie de meeste katoendrukkerijen vielen. Waren er, zoals bleek uit paragraaf 1.2, rond 1750 waarschijnlijk nog minstens zestig drukkerijen actief, waarin duizenden hun brood verdienden, in 1812 waren er

nog zeven; twee aan de oostzijde van de Amstel, vier aan de Overtoom en één aan de Amstelveense Weg. Ook waren er nog vijf bedrijven die zichzelf omschreven als ‘ververijen van zijde, katoen en linnen’. Het aantal holt terug; in 1816 zijn er in het hele gebied vallend onder Nieuwer-Amstel nog vier katoendrukkerijen, met per bedrijf vier, zeven, vijftientig en zesentwintig arbeiders, die één tot acht gulden per week verdienen.⁸⁷ In 1851 tenslotte was in het bovengenoemde gebied nog één katoendrukkerij overgebleven, met tien of elf knechts, die in dat jaar al in grote moeilijkheden verkeerde. Na dat jaar is ook dit bedrijf uit de registers verdwenen.⁸⁸

Een andere indicatie die iets zegt over de terugval van de Amsterdamse katoendrukkerijen, zijn de prijzen die per bedrijf betaald werden bij verkooptransacties. Eerder werd al gesteld dat er wat de katoendrukkerijen in het algemeen betreft geen peil te trekken valt op de prijs die betaald werd, omdat de katoendrukkerijen waarschijnlijk zeer verschillend waren in grootte, beschikbare gereedschappen, aanwezigheid van verfstoffen etc. Van sommige katoendrukkerijen zijn echter meerdere verkooptransacties bekend. De resultaten zijn te zien in onderstaande tabel :

Tabel 6 : verkoopbedragen per katoendrukkerij

Naam	jaar	verkoopbedrag
-(Coops)	1751	20.000,00
	1768	18.050,00
	1782	 7.000,00
De Witte Lely	1741	 9.000,00
	1774	 20.000,00
	1803	13.600,00
't Groenewoudt	1782	 8.000,00
	1801	 9.000,00
	1803	8.000,00
	1804	 5.700,00

	1807	 2.800,00
	1819	1.325,00
De Catoenboom	1726	4.000,00
	1746	 9.100,00
	1749	 13.000,00
	1752	 14.000,00
	1756	 16.000,00
	1757	 15.000,00
-(De Bruijn)	1720	 7.200,00
	1730	 16.675,00
	1792	 4.900,00
Het Molentje	1746	 6.300,00
	1760	 6.100,00

	1780	 19.800,00
	1784	 10.400,00
't Huis de Vraegh	1763	 23.800,00
	1785 	16.500,00
	1811	 4.000,00

Bron : GAA, Notarieel Archief; W.A. Smit, De katoendrukkerij in Nederland tot 1813; J.W. Groesbeek, Amstelveen : acht eeuwen geschiedenis

Het valt op, dat in de zeventiger jaren van de achttiende eeuw nog hoge prijzen voor de katoendrukkerijen werden betaald. Na 1780 dalen de drukkerijen over het algemeen in waarde, op het Oorlogsschip na. De verschillen tussen wat voor een drukkerij in zijn toptijd betaald wordt en het laatste bedrag wat voor de drukkerij bekend is, zijn aanzienlijk; zie bijvoorbeeld De Bruijn, 't Huis de Vraegh en Coops.

Wat in bovenstaande tabel niet uitdrukt, omdat er ook heel veel verkooptrans-

acties voorkomen waarbij geen bedragen genoemd worden, is de verkoopfrequentie per bedrijf. Deze neemt sterk toe in het begin van de negentiende eeuw. In de tabel is dat bijvoorbeeld te zien bij Groenewoudt. Deze ontwikkeling zal niet in het voordeel van de omzet van de katoendrukkerijen gewerkt hebben; als een bedrijf eens in de twee jaar van eigenaar wisselt, komt dat de bedrijfsvoering natuurlijk niet ten goede. Het lijkt erop dat de drukkerijen werden aangekocht als speculatieobjecten en niet meer omdat het winstgevendere ondernemingen waren.

Alle voorgaande cijfers wijzen erop, dat het met deze bedrijfstak aan het eind van de achttiende eeuw definitief misliep. De meningen zijn echter verdeeld over wanneer het nu precies mis begon te gaan. Door De Vries en Van der Woude worden verzoeken aan de overheid om steun en bescherming beschouwd als teken van beginnende moeilijkheden binnen een bedrijfstak.⁸⁹ Dergelijke requests bestaan voor de katoendrukkerijen al in de jaren dertig van de achttiende eeuw; in 1735 dienden een aantal katoendrukkers een verzoek in om vrijgesteld te worden op het verbod van het rijden van een wagen met smalle, met ijzer beslagen wielen. Met wagens met houten wielen kostte

het ophalen van grondstoffen en afleveren van produkten bij de kooplieden veel te veel tijd.⁹⁰ Perikelen rond het personeel van de katoendrukkerijen waren

er ook genoeg; in 1729 werd het gezamenlijk arbeidscontract afgesloten, wat erop wijst dat er blijkbaar onvrede bestond over de bestaande situatie. Nog dat zelfde jaar wordt er tegen deze regeling geprotesteerd en vervolgens weer tegen dit protest geprotesteerd. In 1744 breekt er dan een grote staking uit. Een reden voor deze staking was, dat de katoendrukkers steeds meer 'jongens' in dienst namen, waardoor er voor de geschoolde knechts geen werk meer was. Dit wijst erop, dat de katoendrukkers naar manieren zochten om onder de hoge loonkosten uit te komen.⁹¹ Bij deze requesten is er geen sprake van achteruitgang binnen de bedrijfstak. Alleen het laatste request kan wijzen op het begin van problemen; de perikelen rondom het personeel kunnen in eerste instantie toegeschreven worden aan het feit, dat de bedrijfstak niet georganiseerd was en dat men dus niet op voorschriften kon terug vallen. In 1744 is de ontevredenheid bij de knechts echter toegenomen.

Rond 1750 werd een adres ingediend door enkele katoendrukkers uit

Amsterdam, om een minder hoge belasting op turf te hoeven betalen.⁹² Vóór 1750 betaalden de katoendrukkers ook al die belasting, het is veelzeggend dat er toen nooit over geklaagd werd. De adressen waren succesvol. In 1772 en 1773 vroegen de katoendrukkers volledige ontheffing aan. Die kregen ze niet, wel werd de belasting wederom verlaagd. In 1787 werd wederom gehele ontheffing van alle heffingen op brandstof (lange en korte turf en kolen) aangevraagd, wat werd verleend in 1789.⁹³ In 1788 werd door de Amsterdamse katoendrukkers bovendien een request ingediend, waarin gevraagd werd om een premie, om de in moeilijkheden verkerende katoendrukkers te steunen. In deze laatste requesten is er steeds sprake van de teruggang van de bedrijfstak, de concurrentie met het buitenland en de penibele situatie waarin de katoendrukkerijen verkeren. In de requesten van vóór 1750 is hier nog geen sprake van.

Alles wijst er dus op dat in de tweede helft van de achttiende eeuw, en misschien zelfs iets daarvoor, het de katoendrukkerijen minder goed ging dan in de eerste vijftig jaar. Wel worden er in de periode 1750-1780 bijzonder hoge bedragen betaald voor katoendrukkerijen; ze werden nog steeds gezien als een waar-

devolle investering. De problemen, die toen al voor een aantal drukkerijen begonnen te gelden, golden nog niet voor de bedrijfstak in het algemeen. Na 1790 is echter de hele bedrijfstak in moeilijkheden..

3.2 Mercantilisme

Deze vorm van internationale handelspolitiek, die uitgaat van de filosofie dat de eigen nijverheid beschermd dient te worden door het heffen van tarieven en invoerrechten op buitenlandse produkten, werd ingezet in 1651 met de Engelse scheepvaartswetten en kreeg een gevolg in de tarievenpolitiek van Colbert in Frankrijk. In 1702 brak de Spaanse Successieoorlog uit, waarna ook in Spanje strenge maatregelen werden genomen om de import van produkten uit de Republiek te beperken. De Vries en Van der Woude zien het mercantilisme als een van de belangrijkste oorzaken voor de moeilijkheden waarin de Nederlandse nijverheid te kampen kreeg.⁹⁴ De Republiek was met haar kleine binnenlandse markt zeer kwetsbaar voor dergelijke handelspolitieke pressiemiddelen, omdat ze niet in staat was er iets tegenover te stellen. Een groot deel

van de nijverheid was op de export gericht, zeker de trafieken, die direct verbonden waren met de handelsstromen waarvan de Republiek het middelpunt was. Juist Frankrijk en Engeland, de grootste concurrenten van de Republiek, maakten het meest gebruik van deze maatregelen. Ook de Franse en Engelse koloniën, die opkwamen als belangrijke nieuwe afzetmarkten voor Europese produkten, werden voor de Nederlanders afgeschermd. Tegelijkertijd nam het belang van de Duitse markt, waar de Republiek bijna een monopolie op had, juist wat af. Veel sectoren van de Nederlandse nijverheid kwamen aan het einde van de zeventiende eeuw dan ook in moeilijkheden.

Het eerste wat opvalt met betrekking tot de rol van het mercantilisme in de neergang van de katoendrukkerijen, is dat deze bedrijven pas tot bloei komen aan het eind van de zeventiende eeuw, als de mercantilistische politiek al lang zijn intrede heeft gedaan. In feite zouden de katoendrukkerijen dus helemaal geen bestaansrecht hebben, want zij produceerden grotendeels voor de export. De mercantilistische maatregelen werden in de sitsenhandel op grote schaal ontdoken. Het embargo had in Engeland als enige resultaat, dat er een zeer lucratieve smokkelhandel op gang kwam.⁹⁵ Het verbod van 1696 op de import

van buitenlandse sitsen had wel tot gevolg, dat de stoffen duurder en moeilijker verkrijgbaar werden, maar minder populair werden ze echter niet. In 1681 werd in Frankrijk een totaalverbod op de invoer van bedrukte katoen uitgevaardigd. Vervolgens ontbrandde er bijna een modeoorlog tussen de overheid en de consumenten, die het modieuze katoen bleven dragen en toepassen in hun interieur; er kwam een uitgebreide sluikhandel op gang. Tussen 1681 en 1716 werden door de overheid bijna dertig decreten uitgevaardigd tegen de import van bedrukt katoen.⁹⁶ Het mocht niet baten; de consumenten bleken onopvoedbaar en konden niet van het nut van de overheidsmaatregelen overtuigd worden.

3.3 Stabilisatie in het buitenland

In de eerste helft van de zeventiende eeuw heeft de Republiek volgens de Vries en Van der Woude niet alleen bij het verkrijgen van haar voorname positie in de internationale handel, maar ook bij de ontwikkeling van haar nijverheid kunnen profiteren van de politieke strubbelingen die op dat moment andere landen

bezig hielden; Duitsland en het Scandinavisch-Baltische gebied ondervonden de consequenties van de Dertigjarige Oorlog, Frankrijk was betrokken in interne sociale en religieuze conflicten en ook de Engelsen leden onder spanningen in eigen land. Potentiële concurrenten van de Republiek waren dus te veel met de situatie in hun eigen land bezig om de competitie met de Republiek om de hegemonie in de wereldhandel aan te gaan. Toen de situatie in deze landen stabiliseerde, werden zij echter veel gevaarlijkere concurrenten voor de Republiek. Voor de katoendrukkerijen gold dit voordeel niet in grote mate, wederom omdat ze pas zo laat opkwamen. In de beginperiode van hun opkomst, in het laatste kwart van de zeventiende eeuw, was men ook in andere landen hard bezig de katoendrukindustrie van de grond te krijgen; in Engeland werd de eerste katoendrukkerij opgericht in 1676, in Frankrijk maakte de bedrijfstak in de jaren voor het verbod van 1681 een snelle ontwikkeling door. Vervolgens kwamen er in beide landen hevige protestreacties vanuit de traditionele textielindustrieën. Ook in Duitsland werd de groei van de nieuwe industrie ernstig belemmerd door protesten afkomstig van personen die werkzaam waren in andere vormen van textielnijverheid. In Frankrijk leidde de protesten in 1685, in

Engeland in 1720 op een totaal verbod op de invoer en productie van sitsen.⁹⁷ Het is opvallend dat er in de Republiek helemaal niets bekend is over protesten vanuit de traditionele textielindustrie, terwijl die ook hier goed ontwikkeld was. Of de felle reacties in het buitenland misschien te maken had met de onrustige situatie op andere gebieden, bijvoorbeeld het religieuze en politieke vlak, is moeilijk te achterhalen. Wel leidde het Franse verbod tot een uittocht van protestants katoendrukkers.

3.4 Veranderingen in de mode

De Vries en Van der Woude achtten de Nederlandse nijverheid zeer geschikt om in te spelen op het zeventiende- eeuwse modebeeld, dat gekenmerkt werd door burgerlijkheid en barok in gebruiksvoorwerpen, kleding etc. Deze mode paste bij de burgerlijke Nederlandse samenleving. Toen de mode zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw ging ontwikkelen in de richting van de rococo en de galante samenleving, had de Republiek wat dat betreft weinig oorspronkelijks te bieden; er waren andere steden in Europa met een hoogstaand hofleven en een hoog aantal adellijke inwoners, die veel beter toegerust waren om op dit

gebied de mode te bepalen dan Amsterdam.

Al eerder werd gesteld dat de sitsen een enorme rage in Europa veroorzaakten. Dit had, naast de lichtheid en lage prijs van de stof, ook te maken met hun exotische karakter en dit kenmerk paste dus binnen de stijlperiode van de rococo-niet bij de barok. Bovendien speelt deze modeverandering weer iets te vroeg om van grote invloed te zijn op de sitsen. Na een kleine terugval rond 1700, veroorzaakt door de conjuncturele crisis die toen in Europa optrad, bleven sitsen tijdens de achttiende eeuw hun populariteit behouden. Wel trad er een verandering op in de smaak van de consumenten wat betreft de op het katoen afgedrukte dessins, maar dat is een ander probleem, dat in een volgende paragraaf behandeld zal worden.

3.5 Export van technologie

De voorsprong van technologie en vakmanschap, volgens De Vries en Van der Woude in de zestiende en begin van de zeventiende eeuw die in de Republiek ontwikkeld was, kon op de lange duur niet vastgehouden worden. Andere landen namen de nieuwe technieken over, door het sturen van afgezanten naar de Republiek om de techniek hier te leren, of door het aantrekken van Nederlandse

arbeidskrachten.

Binnen het katoendrukbedrijf geldt dit eigenlijk niet; ondanks hoge boetes op het doorvertellen van de geheimen van de druk met de bijtmiddelen, verspreidde deze nieuwe techniek zich snel over Europa. In de eerste plaats hebben waarschijnlijk de families van Hugenoten bijgedragen aan de verspreiding van de technieken. Familieleden verspreidden zich over allerlei Europese steden, maar bleven wel contact met elkaar houden. Op deze manier had het katoendrukproces al aan het eind van de zeventiende eeuw navolging gekregen in Berlijn, Bremen, Frankfurt, Neuchâtel, Lausanne en Genève.⁹⁸ In de tweede plaats werden buitenlandse ambachtsslieden opgeleid in Amsterdam en vertrokken dan weer naar hun geboorteland om daar hun eigen bedrijf op te richten. Een voorbeeld daarvan waren de gebroeders Neuhofer, die in Augsburg een olieververij hadden. Toen zij steeds meer concurrentie kregen van de Nederlandse sitsen, besloot één van de twee naar Amsterdam te gaan en daar onderzoek te doen. Nadat de eerste poging mislukt was, richtten ze uiteindelijk in 1680 een katoendrukkerij op in Augsburg.⁹⁹ Samuel Rijniner richtte in 1717 een katoendrukkerij in Basel op, na zijn opleiding in Amsterdam. Een andere

Zwitsers, Bernard Greuter, had al een katoendrukkerij, ging vervolgens een aantal jaren in Amsterdam werken en keerde in 1767 terug om met zijn nieuwe kennis de katoendrukkerij voort te zetten.¹⁰⁰

Een laatste manier waarop de nieuwe technieken verspreid werden, was via Nederlanders die naar het buitenland emigreerden, op eigen initiatief of omdat ze door buitenlandse bedrijven weggekocht werden. De Nederlanders schijnen met name bij de invoer van de katoendrukkerij in Engeland een rol gespeeld te hebben. Er is een vermelding uit 1710 over een katoendrukker met een Nederlandse naam, Johan Burgers, die gevestigd was in Lambeth.¹⁰¹ De bekende Engelse drukker Robert Peel, zou met de Oostindische manier van drukken in contact zijn gekomen via een Nederlander, genaamd Voortman, afkomstig uit Weesp. Voortman had zich rond 1760 in Londen gevestigd met een aantal Nederlandse arbeiders, om in opdracht van de Engelse East India Company uit India geïmporteerd katoen te bedrukken, dat voor de export bestemd was. Hij diende een request in bij het Engelse parlement, waarin hij toestemming vroeg om zijn produkt ook op de Engelse markt te mogen brengen. Dit werd gewei-

gerd en Voortman keerde terug naar Nederland met al zijn arbeiders en gereedschappen. De stukken katoen die hij bedrukte in de tijd dat hij in Londen zat, moesten gestempeld worden om te voorkomen dat ze op de Engelse markt zouden komen. Dit stempelen was de taak van een Engelse ambtenaar, die om deze reden veelvuldig het atelier had bezocht. Tijdens deze bezoeken had hij blijkbaar het een en ander over katoen drukken geleerd. In 1766 begon hij in Lancashire samen met Peel in het geheim katoen te bedrukken volgens de Indische methode, met van Voortman gekochte blokken.¹⁰² Het is opvallend dat, terwijl de nieuwe manier van drukken allang bekend was bij de katoendrukkers in Londen, zij in Lancashire in 1766 blijkbaar iets geheel nieuws was; verspreiding van nieuwe technieken van land naar land kon heel snel gaan via de in de sted

en gevestigde internationale koopmansnetwerken, maar verspreiding van stad naar platteland verliep vaak veel langzamer.¹⁰³

In een request aan de overheid uit 1788, waarin Amsterdamse katoendrukkers om een premie verzochten vanwege de neergang van hun bedrijven, beweren zij, dat tussen 1740 en 1770 20.000 arbeiders het land hebben verlaten om

ergens anders hun geluk te beproeven.¹⁰⁴ Dit aantal is hoogstwaarschijnlijk overdreven, maar het geeft wel aan dat blijkbaar opvallend veel arbeiders het land verlieten. Dat terwijl de lonen in Nederland zeer hoog waren.

3.6 Hoge lonen

Een oorzaak die vaak genoemd wordt in verband met de neergang van de Amsterdamse katoendrukkerijen waren de hoge loonkosten; De Vries en Van der Woude noemen dit zelfs de enige bekende oorzaak voor de neergang van de katoendrukkerijen. In hun theorie over de neergang van de Nederlandse nijverheid komen de lonen niet voor, maar in hun algehele analyse van de Nederlandse economie wel; in de jaren tachtig van de zeventiende eeuw was de koopkracht hoger dan ooit, dit niveau werd vastgehouden tot 1740. Het nadeel hiervan was dat deze koopkracht veroorzaakt werd door een geïmporteerde prijsdaling, **het was niet het gevolg** van kostenbesparende investeringen in eigen land. Het gevolg van deze loonsverstarring op een hoog niveau was een kapitaalvlucht uit de arbeidsintensieve industriën, bijvoorbeeld de stedelijke textielnijverheid. Voor de katoendrukkerijen gaat dit beeld inderdaad op; uit paragraaf 1.6 valt op te maken, dat in 1709 verdiende negen gulden per week

verdiend werd, in 1729 werd gemiddeld acht à negen gulden per week en in 1744 waren er blijkbaar knechts die zestien gulden per week verdienden. Ter vergelijking : bij de drukkerij van Schuele in Augsburg werd in 1760 drie à drie en een halve gulden per week betaald.¹⁰⁵

Een en ander hing waarschijnlijk samen met het feit, dat de drukkerijen allemaal in de omgeving van Amsterdam zaten en dus lonen op stedelijk niveau moesten betalen. Hoge stedelijk lonen waren echter niet een specifiek Nederlands verschijnsel; in Engeland werd steen en been geklaagd over de hoge loonkosten van personeel afkomstig uit Londen, en bedrijven probeerden dan ook zo vlug mogelijk personeel op te leiden op het platteland.¹⁰⁶ Ook de succesvolle Franse drukkerijen waren op het eind van de achttiende eeuw niet meer gevestigd in de steden. In de Republiek werd de overstap van stadsnijverheid naar plattelandsindustrie niet gemaakt, waardoor ze achter raakten bij de buitenlandse concurrenten. Waarom deze overstad niet gemaakt is, is niet duidelijk; misschien heeft het te maken gehad met de afhankelijke positie van de katoendrukkerijen in het handelsnetwerk, waardoor zij dicht bij de belangrijkste handelsplaats moesten blijven.

3.7 Andere oorzaken

Het mercantilisme, de stabiliserende situatie in het buitenland, de modeverandering van barok naar rococo, de export van technologie en de hoge lonen zijn de oorzaken die door De Vries en Van der Woude genoemd worden voor de neergang van de Nederlandse nijverheid. Allemaal hebben ze wel in meer of mindere mate bijgedragen aan de neergang van de Amsterdamse katoendrukkerijen, maar echt de kern raken doen ze niet; daarvoor moet toch gekeken worden naar oorzaken die specifiek van toepassing zijn op deze bedrijfstak.

3.7.1. Opheffen van de restricties in het buitenland

Waarschijnlijk de belangrijkste reden, die hiervoor al een aantal keren ter sprake is gekomen, was het opheffen van de verboden op het bedrukken van katoen in Frankrijk en Engeland. In deze landen kwamen de traditionele textielbedrij-

ven in opstand tegen de nieuwe bedrijven; in Engeland was er hevige oppositie van de wol- en zijdewevers en de linnenfabrikanten. Ook de boeren voelden zich bedreigd, omdat een grote populariteit van katoen zou kunnen betekenen, dat zij de wol van hun schapen niet meer zouden kunnen verkopen. In Frankrijk raakten de fabrikanten van zijde, fluweel en wollen stoffen eveneens verontrust. In beide gevallen koos de overheid partij voor de traditionele industrieën en kondigde volledige verboden af op de invoer van katoenen stoffen. Echt helpen deed het niet; de industrieën in eigen land werden effectief gestopt, maar de overheden slaagden er niet in de invoer onder controle te houden; daarvoor was de wil om niet achter te blijven bij deze te mode bij de consumenten te sterk. De verboden waren dus erg profijtelijk voor de Hollanders.

In Frankrijk werd het bedrukken van katoen officieel weer toegelaten in 1759, maar al enkele jaren daarvoor waren enkele Franse katoendrukkerijen in het geheim begonnen met het bedrukken van katoen op de Indische wijze.¹⁰⁷ In de paragraaf over veranderingen in de mode werd al aanschouwelijk gemaakt, dat de Fransen zelf beter toegerust waren om in te spelen op de smaak in hun

eigen land dan de Nederlandse bedrijven. Met het opheffen van het verbod ging dit land dan ook al snel als afzetmarkt verloren en de Franse dessins drongen ook in andere landen de Nederlandse katoentjes van de markt voor de modieuze bevolkingsgroepen. In principe zou dit verlies niet onoverkomelijk geweest zijn, want de Nederlandse sits was vaak toch al niet voor de hogere klassen bestemd, ware het niet dat zij op het gebied van de eenvoudigere sitsen concurrentie kregen van de Engelsen, die eveneens voor de lagere- en middenklassen gingen produceren.¹⁰⁸ Het verbod op het produceren van bedrukte katoen werd in Engeland opgeheven in 1774, maar wederom waren al enkele jaren drukkerijen bezig met het ontduiken van de verboden. Met name vanwege technologische vernieuwingen, die in een latere paragraaf nog uitgebreid ter sprake zullen komen, kon de Engelse katoen veel goedkoper en sneller geproduceerd worden en vormde dus een grote bedreiging voor de Nederlandse sitsen. Dat de interne situatie in andere landen op zo'n directie manier de Nederlandse nijverheid kon beïnvloeden, blijft in de analyse van de Nederlandse nijverheid door De Vries en Van der Woude onderbelicht

3.7.2 Snelle modeveranderingen

De populariteit van sitsen op zich was een vrij constant modeverschijnsel gedurende het eind van de zeventiende, achttiende en begin van de negentiende eeuw. Wel waren de op de sits afgedrukte patronen aan snelle wisselingen in smaak onderhevig. Hier deed zich een probleem voor de Nederlandse bedrijven voor. In eerste instantie werden gewoon de patronen van de Indiase sitsen afgekeken, maar al snel kwamen er Europese aanpassingen met meer naturalistische bloemen of juist zeer exotische ornamenten, motieven geïnspireerd door Japan en China, familie- of stadswapens en figuratieve afbeeldingen.¹⁰⁹ Wie voor de Amsterdamse drukkers de patronen ontwierp is niet bekend. Er zijn enkele advertenties bewaard gebleven in de Amsterdamse Courant van tekenaars die hun diensten aanboden. Ook zijn vermeldingen bewaard gebleven over platensnijders, maar zij sneden ook naar het voorbeeld, dat zij van de drukker gekregen hadden. Van de buitenlandse katoendrukkers die aan het eind van de achttiende eeuw zo succesvol waren, is wel bekend dat ze tekenaars in dienst hadden. Peel had in zijn beginperiode één tekenaar afkomstig uit Londen

in dienst, die eenvoudige patronen ontwierp.¹¹⁰ Verder werden in Engeland op grote schaal de ontwerpen die de Londense bedrijven uitbrachten gekopieerd. Bovengenoemde Peel stuurde in de winter zijn compagnon naar Londen, om daar stoffen te kopen die als voorbeeld voor hun eigen ontwerpen konden dienen. De Londense dessins werden ook gekopieerd in Duitsland en Zwitserland. Van de beroemde Duitse drukker Schuele is bekend, dat hij om in patronen alle concurrenten te overtreffen, een van de beste Hamburgse tekenaressen in dienst nam, die de drukkerij grote roem bezorgde.¹¹¹ Oberkampf, een bekende Franse drukker

die produceerde voor de hoogste lagen van de bevolking, had de beroemde Parijse ontwerper Huet in dienst; samen speelden zij in op actuele gebeurtenissen; er was bijvoorbeeld een ontwerp met een luchtballon, een met een afbeelding uit de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd en een uit de opera 'le nozze de Figaro'. Deze prints werden gedrukt op katoen met verf van hoge kwaliteit en waren in de rest van Europa onovertroffen.

De belangrijkste centra van waaruit de mode gedicteerd werd in de tweede helft van de achttiende eeuw waren Versailles, Parijs, Londen, Berlijn, Wenen en

Potsdam. Van de succesvolste katoendrukkers in deze periode is dan ook bekend, dat ze in één of meer van deze plaatsen hun contacten hadden, in tegenstelling tot de Amsterdamse katoendrukkers. Oberkampf bijvoorbeeld, had een kantoor in Parijs. De Peels, die in Lancashire gevestigd waren, onderhielden uitgebreide contacten met Londen, maar concentreerden zich al snel op minder modieuze dessins voor de Amerikaanse markt en het platteland. De Duitse drukkers reisden heel Europa af, om overal op te pikken wat ze konden gebruiken; zij namen arbeiders, technologie en wat dies meer zij mee terug naar Duitsland. Er is in de Republiek één persoon bekend die mogelijkwijs een rol heeft gespeeld bij het onwerpen van textielpatronen; Daniël Marot (1665-1720), die hekken, lampen plafonds, vazen enz. ontwierp voor het stadhouderlijk hof en de omgeving daarvan te 's-Gravenhage. Het is echter veelzeggend dat Marot een Franse immigrant was. Net als de Engelsen mikte de Republiek in eerste instantie op de lagere standen van de stedelijke bevolking en het platteland. Het razend snel inspelen op de nieuwe mode, waar de Fransen zo bekwaam in waren, was minder belangrijk. Uit de inboedels van marskramers, die op het Engelse platteland in de vraag naar textiel voorzagen,

blijkt dat de Nederlandse sitsen vaak van mindere kwaliteit waren dan de Indiase sitsen (al waren daar ook vele varianten in te krijgen), hoewel nog beter dan het Engelse produkt, dat vanwege het verbod op het bedrukken van katoen gedrukt was op een mengsel van katoen en linnen, de zogenaamde 'Scotch cloth'. Veel verkochte sitsen uit Nederland waren bijvoorbeeld bruin met wit of geel gestreept, of bedrukt met een eenvoudig bloemenpatroon. De meeste Hollandse sitsen waren van onvoldoende kwaliteit om te dragen en werden daarom gebruikt als beddegoed (spreien, gordijntjes e.d.) en gordijnen. Er was één sterkere Nederlandse soort, die voor kleding gebruikt kon worden, die een witte ondergrond had en bedrukt was met bruine bloemen.

Gedurende de periode dat het drukken van katoen in Frankrijk verboden was, was er wel een markt voor de Nederlandse katoentjes, maar zodra het verbod werd opgeheven, bleken de Fransen zelf veel beter in staat om geraffineerde, modieuze patronen te ontwerpen. De Franse markt ging dus verloren voor de Republiek en ook in andere landen gingen de Fransen de concurrentie met de Republiek aan.

Een groot nadeel voor de Nederlandse drukkers was de manier waarop het bedrijf georganiseerd was; daar zij meestal in opdracht produceerden en zelf geen directe contacten met de afzetgebieden hadden, waren ze veel minder op de hoogte van wat er speelde. Zij waren daardoor gedwongen een afwachtende houding aan te nemen, tot zij van de kooplieden de opdracht kregen vernieuwingen door te voeren. De kooplieden verloren ondertussen steeds meer terrein in het internationale handelsverkeer en zullen daardoor ook steeds minder snel op de hoogte geweest zijn van wat de laatste mode voorschreef.

3.7.3 Grondstoffen

Smit verbaast zich erover dat het de Nederlandse katoendrukkerijen zo slecht ging in de tweede helft van de achttiende eeuw, terwijl de VOC op hetzelfde niveau katoen en indigo bleef importeren en de Amsterdamse drukkerijen dus directe toegang tot de grondstoffen bezaten, in plaats van de indirecte toegang van de Zwitsers en de Duitsers. Wat de Fransen betreft gold dit voordeel niet meer sinds de oprichting van de Franse Oostindische Compagnie, al kon deze op het eind van de achttienden eeuw nauwelijks aan de vraag van de Franse katoendrukkerijen voldoen. Daarom importeerden de Fransen katoen uit

Engeland. De Engelsen ondertussen, hadden ook in de kosten van grondstoffen een voorsprong op de Nederlanders opgebouwd. In de eerste plaats had de EIC inmiddels de VOC overvleugeld en de beste contacten met India opgebouwd. In de tweede plaats kwam Noord-Amerika zeer snel op als een nieuwe belangrijke leveraar van ruwe katoen. Tot deze grondstoffenleverancier hadden de Nederlanders geen toegang. In 1791 kwamen in de havens van Liverpool en Londen nog maar 54 zakken katoen uit Noord-Amerika binnen, maar in 1799 waren dat er al 25.814 en in 1806 kwamen in Liverpool alleen al 100.000 zakken katoen uit Noord-Amerika aan. De plotselinge opkomst van de Amerikaanse katoenbouw werd veroorzaakt door een stijgende vraag uit Engeland, omdat er voor het eerst in Engeland zelf zuiver katoen geweven kon worden door de enorme verbeteringen in spinnen en weven die in de tweede helft van de achttiende eeuw in Engeland werden doorgevoerd. Daarvoor was de katoenen draad die in Engeland gesponnen werd niet sterk genoeg en werd er een mengsel van katoen en linnen geweven, dat ruw was, moeilijk om te naaien en moeilijk om te wassen. Deze stof werd ook bedrukt, maar het resultaat was veel doffer dan op pure katoen.

De katoendrukker Peel was er als de kippen bij om de uitvinder van de 'spinning jenny', James Hargreave, te contracteren in 1764. Met de 'spinning jenny' kon veel sneller gesponnen worden, maar het was een ingewikkeld apparaat. Verdere verbeteringen in de techniek, met name de uitvinding van het 'water frame' in 1769 door Arkwright leidden ertoe, dat de Engelse basiskatoen veel goedkoper geproduceerd kon worden dan de Nederlandse katoen. Met behulp van de 'waterframe', ook een spinmachine, kon voor het eerst in een Europees land katoendraad gesponnen worden, die sterk genoeg was om er pure katoen mee te kunnen weven in plaats van een mengsel. een groot voordeel van de machine was bovendien dat de machine bediend kon worden door ongeschoold personeel, wat natuurlijk de loonkosten aanzienlijk verminderde. Deze nieuwe technieken zouden in Nederland pas in de negentiende eeuw ingevoerd worden. Dat de grondstoffenaanvoer van Amsterdam geheel via de Indiase import liep, bleek dus niet zo'n groot voordeel meer te zijn. In de Republiek heeft een dergelijke vernieuwing van de katoenweverij pas plaats gevonden in de negentiende eeuw, hoewel er op het Twentse platteland, waar men bekend was met het sys-

teem van kapitalistische zetbazen die het wek verdeelden onder thuiswevers, wel mogelijkheden toe geweest waren. De Vries en Van der Woude wijzen op de algehele stop op vernieuwing in de industrie in de achttiende eeuw; kapitaal werd liever gestoken in speculatieprojecten met een hoog risico. Dit had te maken met de moderne financiële situatie waarin de Republiek verkeerde en met de moeilijke handelspositie die zij had vanwege alle markten die voor haar afgesloten waren en waardoor het investeren in industrie niet ontmoedigd werd.

3.7.4 Technologische vernieuwingen

Ook binnen het katoendrukbedrijf zelf vonden vernieuwingen plaats. Wederom liepen andere landen zoals Frankrijk, maar met name Engeland, voorop. In Frankrijk trachtte men in de tweede helft van de achttiende eeuw de arbeidskosten te verlagen door middel van 'picotage'; in de drukblokken werd geen patroon gesneden, maar er werden houten spijkertjes in geslagen die een patroon vormden. Het grote voordeel hiervan was dat dit werk door ongeschoolde vrouwen en meisjes gedaan kon worden, en dat er dus geen dure blokken-

snijders betaald hoefden te worden.

Een tweede vernieuwing was de druk met koperen platen in plaats van houten blokken. Drukken met koperen plaat waren in één kleur, maar de afbeeldingen waren veel gedetailleerder en verfijnder dan de afbeeldingen met het houten drukblok. In feite was dit een terugkeer naar de methode van de oude ververijen, maar dan wel met bijtmiddelen. Het geheim zat hem in de juiste verdikking van de bijtmiddelen. Senegalese gom bleek het beste te zijn. De methode werd uitgevonden door Francis Nixon in Engeland in 1755-7, maar verspreidde zich zeer snel naar Frankrijk en Duitsland. In Amsterdam is ook een poging bekend; al in 1760 ging Herman Richard Sprenckelman samen met twee Engelsen, Thomas King en Thomas Harper, een contract aan voor een katoendrukkerij. Harper en King zouden drie machines met koperen platen laten maken voor de drukkerij. Harper had het vak geleerd bij Francis Nixon en wilde op de manier gaan drukken die hij daar geleerd had. Na een jaar stapte King eruit. Hoe het verder is gegaan, is niet bekend, maar veel aansluiting hebben ze in Amsterdam blijkbaar niet gevonden, want van andere drukkerijen is niet bekend, dat ze met koperen platen gingen werken.

De laatste technologische verbetering, wederom afkomstig uit Engeland, betrof een aanpassing op de vorige, namelijk een machine die in staat was met koperen platen te drukken. De machine werd uitgevonden door Thomas Bell. Het patroon werd aangebracht op koperen rollen, waar de katoen overheen geleid werd. Door verschillende van deze rollen achter elkaar te plaatsen, kon er in meerdere kleuren gedrukt worden. De machine leverde een enorme tijdwinst en besparing in de arbeidskosten op. In Nederland wordt een keer melding gemaakt van een dergelijke machine, namelijk in drukkerij 'De Ster', die in 1787 werd verkocht. Er bevond zich toen ook een 'machine voor een koperenplaatfabriek, zeer weinig bekend' in. Blijkbaar was men in Amsterdam niet in staat deze vernieuwingen op een winstgevende manier toe te passen.

3.7.5 Milieuvervuiling en kwaliteitsafname

Over deze oorzaken is maar zeer weinig bekend, maar het kan zeker meegepeeld hebben, juist omdat het hier gaat om een stedelijke tak van nijverheid. Dat frisse, heldere water dat zo essentieel was voor de katoendrukkers, kon door de handelingen die deze bedrijfstak verrichte, aardig vervuild raken;

voortdurend moest de katoen in schoon water gespoeld worden, achtereenvolgens na een vitrioolbad, na een mestbad, nadat het bewerkt was met bijtmiddelen en nadat het een verfbad had ondergaan. Met name de vitriool was giftig en kan ook flink gestonken hebben. In de notariële archieven is een geval bekend van een hooglopende ruzie die te maken had met watervervuiling; in juni 1708 verklaren vier natwassers van Jan Bruijn, de eigenaar van een katoendrukkerij in de Outerwaalsche Polder, dat hun baas door de buurman, De wijnkoper Abraham ter Burgh, bedreigd is met een mes. Uit een attestatie van april 1709 blijkt waarom; wederom vier personeelsleden van Bruijn verklaren dat zij nooit hebben bemerkt dat de sloot waarin zij de katoen spoelen, daardoor vervuild raakt. Bruijn had de sloot zelfs extra laten uitdiepen. Het ging in dit geval dan wel om een sloot en niet om de Amstel, maar over de Engelse katoendrukkers wordt gesuggereerd dat een van de redenen om naar heet platteland te trekken was, dat de rivieren van Londen door alle industrie enorm vervuild waren geraakt wat de kwaliteit van het produkt niet ten goede kwam. Misschien is het deels hieraan te wijten dat de kwaliteit van de Nederlandse sitsen achteruit liep in de tweede helft van de achttiende eeuw. Daarnaast ging men ook gebruiken

van minderwaardige verfstoffen, misschien om de lage produktiekosten van de buitenlandse concurrenten bij te kunnen houden. Dit werkte averechts; de Fransen staken in de achttiende eeuw juist heel veel tijd in het verbeteren van hun verfstoffen; Franse scheikundigen vonden bijvoorbeeld een manier om met Sandelhout een bijtmiddel voor bruin te produceren. Een Franse katoendrukker in Amsterdam, Antoine le Blanc had in 1769 4000 gulden uitgegeven bij zijn onderzoek naar verstoffen. Oberkampf, die eind 1773, begin 1774 een reis door Europa maakte en daarbij ook Amsterdam aandeed, was zeer verontwaardigd over wat hij hier zag; 'je n'aurais jamais cru qu'on fasse de si vilain ouvrage comme j'en ai vu, et ce qui est un peu bien de 10 livres plus cher que nous.'

Sloot de analyse van De Vries en Van der Woude nog aardig aan voor de oorzaken van de opkomst van de Amsterdamse katoendrukkerijen, het beeld dat geschetst wordt van de neergang van de Nederlandse nijverheid sluit zeer slecht aan bij de oorzaken van de neergang van de Amsterdamse katoendrukkerijen. Alle punten die zij noemen, behoeven nuancering. Ten eerste de invloed van het mercantilisme op de Nederlandse nijverheid. Daar de katoendrukkerijen

vaak genoemd worden als trafieken, zouden zij van die maatregelen zeer direct nadeel moeten onder- vinden. Het tegendeel is echter waar; de Amsterdamse katoendrukkerijen komen op in een tijd waarin het mercantilisme actief bedreven werd. De beper- kende maatregels werden echter op grote schaal ontdoken en de sitsen gingen deel uitmaken van de smokkelhandel.

Toch waren de katoendrukkerijen wel heel kwetsbaar voor buitenlandse invloed, want er werd bijna uitsluitend voor de export geproduceerd en niet voor de Nederlandse markt. De reden dat de mercantilistische maatregelen niet werkten was, dat in de landen waar deze politiek gevoerd werd, tegelijkertijd ook het produceren van sitsen verboden. Toen deze verboden werden opgeheven, bleek de interne katoenindustrie in deze landen zeer wel in staat tegen de Nederlandse sitsen te concurreren. De buitenlandse handelspolitieke maatrege- len hadden dus wel een groot effect op de Amsterdamse katoendrukkerijen, maar op een andere manier als De Vries en Van der Woude aangeven.

Ook het niet kunnen inspelen op modeveranderingen heeft met bovenstaande te maken, net met de door De Vries en Van der Woude beschreven overgang van

barok naar rococo. Snelle modewisselingen vormden vanaf het begin een probleem voor de Amsterdamse drukkerijen, maar wegens het gebrek aan concurrentie was dat in de eerste helft van de achttiende eeuw nog geen probleem. De export van technologie was ook niet belangrijk; de technieken van katoendruk waren allang bekend in het buitenland, maar vanwege het verbod op het bedrukken van katoen konden ze die kennis niet toepassen. Wel belangrijk, door De Vries en Van der Woude ook niet duidelijk genoemd, waren de vernieuwingen die in het buitenland werden doorgevoerd en waar de Republiek bij achter bleef. Met name Engeland, maar ook Frankrijk en Duitsland waren alerter dan de Republiek op arbeidsbesparende en kostenverhogende investeringen. Men hield deze vernieuwingen niet geheim; er werd zelfs door buitenlanders getracht ze in te voeren in Amsterdam, maar dit sloeg niet aan. De meest hout snijdende oorzaak die De Vries en Van der Woude noemen is het hoge loonpeil in de Republiek. Dit was inderdaad een probleem, zeker rond Amsterdam, want stedelijke en Hollandse lonen lagen extra hoog. In het buitenland trokken de katoendrukkers in de tweede helft van de achttiende eeuw naar het platteland, ook omdat de rivieren rondom de steden niet schoon genoeg

meer waren. In Amsterdam vond ook deze ontwikkeling geen gehoor. Veel van de hierboven genoemde problemen lijken, behalve met de situatie in het buitenland, ook te maken te hebben met de manier waarop de bedrijfstak in en rond Amsterdam georganiseerd was. Het waren dan wel geen trafieken, in die zin dat zij geen produkten produceerden, die een essentiële rol speelden in het internationale handelsnetwerk van Amsterdam en erg arbeidsintensief waren. De afbrokkeling van het Nederlandse wereldhandelssysteem had dan ook geen direct effect op de katoendrukkerijen. Wel voorzagen de Nederlandse sitsen in een behoefte, die waarschijnlijk niet was opgemerkt zonder het bestaan van dit handelssysteem. De drukkers waren enorm afhankelijk van de kooplieden, die optraden als intermediair bij het leveren van de grondstoffen en het verkopen van de eindprodukten in het buitenland en als financier van de katoendrukkers. Bij de grote buitenlandse succesverhalen uit de tweede helft van de achttiende eeuw (Oberkampf, Peel, Schuele) blijkt het overal te gaan om onafhankelijke bedrijven die voor eigen rekening werkten en terug konden vallen op de vraag van de binnenlandse markt. In dit licht gezien is het logisch dat zij snel konden inspelen op nieuwe modes;

zij hadden toch al agenten in diverse steden zitten vanwege de verkoop en bleven zo veel directer op de hoogte van veranderingen in de vraag dan de Amsterdamse drukkers, die dergelijke zaken van de kooplieden moesten vernemen. Ook konden zij vanwege die onafhankelijke positie gemakkelijker besluiten om naar het platteland te trekken toen de kosten van de arbeid en de kwaliteit van het stadswater afnemen; omdat zij in mindere mate afhankelijk waren van de internationale handelspositie in hun land, was het minder belangrijk om in de stad te zitten. Voor dergelijke op het platteland gevestigde bedrijven was het ook voordelig om, zoals in Engeland gebeurde, te gaan zoeken naar middelen om eigen grondstoffen te produceren, in plaats van ze te importeren. Voor de Amsterdamse bedrijven was dit niet aan de orde, zij bleven geheel van de importen afhankelijk. Dat de buitenlandse bedrijven in alle opzichten op een modernere manier georganiseerd waren dan de Amsterdamse heeft er misschien ook toe bijgedragen, dat zij eerder technologische vernieuwingen doorvoerden binnen de bedrijfstak. Vernieuwingen, die in Amsterdam, dat niet alle andere hierboven genoemde voordelen niet bezat, geen succes bleken te zijn.

CONCLUSIE

De in dit werkstuk getoetste hypothese van De Vries en Van der Woude, die een plausibele verklaring geeft voor de opkomst en ondergang van de nijverheid in de Republiek, blijkt van de opkomst en ondergang van de Amsterdamse katoendrukkerijen een onvolledig beeld te schetsen. Wat de periodisering betreft klopt het wel; de Amsterdamse katoendrukkerijen komen op in de verwarde periode tussen 1650 en 1750, waarin in feite alles kan volgens De Vries en Van der Woude. Er zijn maar zeer weinig nieuwe industrieën die opkomen, maar ze bestaan wel en de Amsterdamse katoendrukkerij is er daar één van.

De oorzaken voor de opkomst van de Amsterdamse drukkerijen sluiten vrij goed aan bij de oorzaken die De Vries en Van der Woude noemen voor de opkomst van de Nederlandse nijverheid, al behoeven die wel enige aanvullingen. De Vries en Van der Woude noemen in de eerste plaats de samenhang van de nijverheid met het succesvolle handelsnetwerk van de Republiek. Zonder dit handelsnetwerk hadden de katoendrukkerijen inderdaad niet kunnen bestaan, want zij waren van dit netwerk afhankelijk voor de aanvoer van bijna alle grond-

stoffen en voor de afvoer van hun eindprodukten. Daarnaast werkten de Amsterdamse katoendrukkerijen bijna altijd op bestelling en niet voor eigen rekening. Die bestellingen werden gedaan door kooplieden, dus ook op de ze manier was men van de handel afhankelijk. Ook de andere oorzaken die zij noemen, namelijk

de overvloedige aanwezigheid van kapitaal, de goede infrastructuur in de Republiek, de aanwezigheid van turf als goedkope brandstof en de meewerking van de overheid (die in dit geval vooral bestond uit het gebrek aan tegenwerking) hebben allen de opkomst van Amsterdamse katoendrukkerijen gesteund. Er was echter nog een zeer belangrijke reden voor de opkomst van de Amsterdamse drukkerijen, die De vries en Van der Woude niet noemen; in de omringende landen werden de katoendrukkerijen enorm tegengewerkt door de traditionele textielnijverheid en de overheid, die partij koos voor de traditionele industrie. In Frankrijk kwam er in 1685 een algeheel verbod op de invoer en produktie van sitsen, in Engeland in 1720 en in Duitsland braken aan het begin van de achttiende eeuw rellen uit, gericht tegen de katoendrukkers. De concurrentie werd dus effectief door het eigen land onder de duim gehouden, wat de

Nederlanders een kans gaf om te voorzien in de behoefte van de Europese consument aan de modieuze sitsen.

De meest voor de hand liggende reden voor de neergang van de Amsterdamse katoendrukkers is dan ook niet een van de oorzaken die De Vries en Van der Woude noemen, maar het feit dat het verbod op en tegenwerking tegen het bedrukken van katoen langzamerhand verlicht werd. Hun interpretatie van de oorzaken van de neergang van de Nederlandse nijverheid is dan ook maar zeer ten dele van toepassing op de Amsterdamse katoendrukindustrie.

Mercantilistische maatregelen op zich waren volstrekt niet voldoende om de neergang van de katoendrukkerijen te bewerkstelligen; de katoendrukkerijen komen op in een periode waarin het mercantilisme hoogtij vierde, maar hun produkten bereikten de afgesloten markten toch via sluikehandel. Nadat de verboden op het bedrukken

van katoen in deze landen waren opgeheven, waren de Amsterdamse katoendrukkers wel in het nadeel door de mercantilistische maatregelen, omdat zij bijna uitsluitend voor de export produceerden en niet konden terugvallen op de kleine binnenlandse afzetmarkt.

De tweede belangrijke reden voor de neergang van de katoendrukkerijen is dat men in het buitenland een modieuzer, goedkoper en beter produkt ging produceren. De oorzaken die De Vries en Van der Woude noemen, de stabilisatie van de interne situatie in het buitenland, de overgang van rococo naar barok en de export van technologie, kunnen dit niet verklaren. Het probleem zat hem met name in de manier waarop de bedrijfstak georganiseerd was, namelijk zeer afhankelijk van handel en kooplieden. Daardoor konden Nederlandse katoendrukkers minder snel inspelen op nieuwe modes, minder goed kostenbesparende vernieuwingen doorvoeren door bijvoorbeeld op het platteland te gaan zitten of eigen grondstoffen te produceren en minder goed de kwaliteitsvermindering door de milieuvervuiling van het water tegen gaan door naar een schonere plek te vertrekken. Hoe belangrijk het was voor de drukkers om bij Amsterdam te zitten blijkt ook al uit het feit, dat deze industrie niet tot bloei is gekomen in Haarlem, waar veel ervaring was met het bleken van stoffen en waar de beekvelden al waren.

Een verrassende bevinding is, dat er wel is geprobeerd om technische vernieuwingen in te voeren in de tweede helft van de achttiende eeuw, in de meeste

gevallen zelfs door buitenlanders. Deze sloegen echter niet aan in Amsterdam; blijkbaar moesten de bedrijven dus op een andere, modernere manier georganiseerd zijn om van deze technische vindingen te kunnen profiteren. De neergang van de Amsterdamse katoendrukkerijen is te wijten aan een veranderende situatie in het buiten

land en een organisatie binnen de bedrijfstak die gericht was op het buitenland, maar te zwak was om daadwerkelijke concurrentie met buitenlandse bedrijven aan te kunnen.

De meest opvallende conclusie van dit onderzoek is, dat het mercantilisme, dat in veel historische publicaties wordt gezien als één van de belangrijkste oorzaken van de neergang van de Nederlandse nijverheid, ook een totaal tegengestelde functie kon hebben. Misschien zou het de moeite waard zijn om ook voor andere sectoren binnen de nijverheid de rol van het mercantilisme opnieuw te bekijken.

NOTEN

ARCHIEFMATERIAAL

Gemeentearchief Amsterdam

- 5557/1053, 8-6-1701.

- 4831/1529, 8-7-1701.

Notariële archieven

- 4831/1977, 7-11-1701.

Inventarisnummer, datum

- 6677a/423, 8-7-1702.

- 3678/141-143, 21-1-1676.

- 5508/852, 8-1-1703.

- 3887/39, 13-2-1679.

- 4833/219, 14-2-1703.

- 4979/540, 12-7-1695.

- 4833/315, 14-3-1703.

- 6196/1193, 18-1-1701.

- 5768I/35, 29-3-1703.

- 3718/112-114, 26-1-1701.

- 6572/677, 4-9-1703.

- 5670/1443, 27-2-1701.

- 5293/321, 18-2-1704.

- 4915/1065, 30-3-1701.

- 5810/35, 18-2-1704.

- 5880/83, 9-5-1701.

- 4643/1711, 25-3-1704.
- 5672/1311, 19-5-1704.
- 5294/865, 12-9-1704.
- 559/635, 12-1-1705.
- 5961/419, 14-7-1705.

Inventarisnummer, datum

- 6482/685, 15-9-1705.
- 5983/875, 22-12-1705.
- 5559/1259, 4-1-1706.
- 7348/101, 12-1-1706.
- 6483/187, 25-1-1706.
- 5507/783, 2-6-1706.
- 5410/35, 3-7-1706.
- 6979/163, 16-2-1707.
- 6203/416, 23-5-1707.

- 7530/717, 11-6-1707.
- 7544/699, 16-11-1707.
- 5908/1263, 14-6-1708.
- 7531/869, 31-10-1708.
- 6981/225, 15-3-1709.
- 4654/181, 18-1-1709.
- 4654/327, 28-1-1709.
- 5813/121, 13-2-1709.
- 4654/795, 21-2-1709.
- 5921/51, 4-3-1709.
- 7218/235, 26-7-1709.
- 6651/39, 6-9-1709.
- 7723/435, 5-12-1709.
- 7065c/389;547, 1710
(brandschade)
- 8071/119, 17-6-1710.
- 6982/1271, 27-12-1710.

- 7296, 11-1-1711.
- 4293, 21-2-1714.
- 8309, 24-3-1714.
- 7303, 20-3-1715.

Inventarisnummer, datum

- 6502/acte 490, 16-11-1715.
- 5825a, 21-2-1719.
- 8571/1771, 16-3-1720.
- 7544, 3-9-1720.
- 102540/1050, 21-11-1720.
- 8022/167, 23-1-1727.
- 9460, 1-3-1728.
- 8353/98, 5-10-1750.
- 12347/368, 18-10-1759.
- 10294/995, 29-12-1760.
- 10522/574, 8-5-1761.

- 10523/816, 13-7-1761.
- 14313/49, 30-1-1768.
- 10837/139, 20-2-1768.
- 12380/113, 3-3-1768.
- 10838/322, 19-4-1768.
- 12386/466, 20-6-1769.
- 11477/121, 19-8-1769.
- 11485/25, 8-6-1770.
- 14327/635, 15-9-1772.
- 12461/42, 29-1-1782.

LITERATUURLIJST

Amsterdam in kaarten : verandering van de stad in vier eeuwen cartografie, W.F. Heinemeijer ... [et al], (Ede 1987).

Baan, Els de, Termen en begrippen van de textielnijverheid uit heden en verleden (Leiden, z.j.)

Baker, P.G., 'Indian cotton prints and paintings of the 17th and 18th century, Newcomen Society (z.p. 1923), pp. 52-57.

Baines, E., History of the cotton manufacture in Great Britain (Londen 1835).

Braudel, Fernand, De tijd van de wereld : beschaving en kapitalisme (15de-18de eeuw), deel 3, (Amsterdam 1995), 395-397.

Buter, Adriaan, De kadans van de getouwen : heren en knechten in de

Nederlandse textiel (Amsterdam 1985).

Chapman, S.D. and S. Chassagne, European textile printers in the eighteenth century : a study of Peel and Oberkampf (London 1981)

Chassagne, Serge, Le coton et ses patrons, France 1760-1840 (Parijs 1991).

Deane, Phyllis, The first industrial revolution (Londen 1991).

**Dekker, D., 'De staking van de Amsterdamse katoendrukkersknechts in 1744',
Textielhistorische bijdragen 26 (1986) p. 24-37.**

Dillen, J.G. van, Van rijkdom en regenten ('s-Gravenhage 1970).

Doorman, G., Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e-18e eeuw met bespreking van enkele onderwerpen uit de geschiedenis van de techniek ('s-Gravenhage 1940).

Elias, J.E., De vroedschap van Amsterdam 1578-1795, deel 2, (Haarlem 1903-5).

Enschedé, E., 'Hollandse katoendruk en sits', Oude Kunst 4 (1918) 2, p. 36-45.

Faber, J.A., 'De achttiende eeuw', De economische geschiedenis van Nederland (z.p., z.j.), p 121-156.

Filks, L., 'De Jiddische kroniek van Abraham Chaim Braatbord (1740-1752)', Amstelodanum jaarboek 48 (1956), 126.

Forrer, Robert, Die Kunst des Zeugdrucks von Mittelalter bis zu Empire Zeit (Strasbourg 1898).

Gaastra, Femme S., 'De textielhandel van de VOC', Textielhistorische bijdragen

34 (1994), p. 50-69.

Gerding, M.A., 'Vier eeuwen turfwinning : de verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1915', Algemene Agrarische Bijdragen (1995) 35.

Groesbeek, J.W., Amstelveen : acht eeuwen geschiedenis (Amsterdam 1966).

Hartkamp-Jonxis, Ebeltje, 'Sits en katoendruk, handel en fabricage in Nederland', Sits : Oost-West relaties in textiel, red. Ebeltje Hartkamp-Jonxis (Zwolle 1987), 30-41.

Hartkamp-Jonxis, Ebeltje, 'Katoendrukkerijen in de Noordelijke Nederlanden, 1678-1820', Katoendrukkerij in Nederland, red. Bea Brommer (Helmond/Tilburg, 1989).

Hartkamp-Jonxis, Ebeltje, 'Motieven op sits en bedrukte katoen', Sits : Oost-West relaties in textiel, red. Ebeltje Hartkamp-Jonxis, (Zwolle 1987), 76-105.

Hofenk de Graaff, Judith, 'De techniek van sits en katoendruk', Sits : Oost-West relaties in textiel, red. Ebeltje Hartkamp-Jonxis (Zwolle 1987), 22-29.

Houtte, J.A. van, Economische en sociale geschiedenis van de lage landen (Zeist 1964).

Hunter, William A., 'James Hargreaves and the invention of the spinning jenny', Transactions of the Newcomen Society (1952) Oktober.

Katoendruk in Nederland, red. Bea Brommer (Helmond 1989)

Oldewelt, W.H.F., Kohier van de Personeele Quotisatie te Amsterdam (Amsterdam 1945).

Pawson, Eric, The early industrial revolution : Britain in the

eighteenth century (Londen 1979).

Ponting, K.G., 'Important natural dyes of history', Industrial Archeology Review 11 (1978) 2, 154-159.

Rees's manufacturing industry (1818-20), vol. Two : a selection from the Cyclopaedia : a Universal Dictionary of Arts, Sciences and Literature by Abraham Rees, ed. Neil Cossons (Londen 1972).

Sandstra, Gösta, Indigo textiles : technique and history (Londen 1989).

Simon, Christian, 'Labour relations at manufactures in the eighteenth century : the claiico printers in Europe', International Review of Social History 39 (1994) Supplement, p. 115-144.

Sits : Oost-West relaties in textiel, red. Ebeltje Hartkamp-Jonxis (Zwolle 1987).

Smit, W.J., De katoendrukkerij in Nederland tot 1813 (Amsterdam 1928).

Sneller, 'De opkomst der Nederlandse katoenindustrie', BVGO IV (1926), 583-602.

Spufford, Margaret, The great reclothing of rural England : petty chapman and their wares in the seventeenth century (Londen 1984).

Turnau, Irene, 'The organization of the European textile industry, 13th-18th century', Journal of European Economic History 17 (1988) 601-602.

Veluwekamp, Jan Willem, 'De buitenlandse textielhandel van de Republiek in de achttiende eeuw', Textielhistorische bijdragen 34 (1994), p. 70-88.

Venter, fabriquer, fabrikant : joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1796-1940, red. Hetty Berg, Thera Wijzenbeek, Eric Fischer (Amsterdam 1994), 12.

Verbong, Geert, 'Werken in de katoendrukkerij', Katoendrukkerij in Nederland, red. Bea Brommer (Tilburg/Helmond, 1989), 69-84.

Vis, D., Drie eeuwen verf : een en ander uit de geschiedenis van de Zaanse verf-industrie (z.p., z.j.).

Vries, Jan de en Ad van der Woude, Nederland 1500-1815 : de eerste ronde van moderne economische groei (Amsterdam 1995)

Vries, Johannes de, De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw (Amsterdam 1959).

1.NA 6196/118, 18-1-1701.

2.NA 5557/1053, 8-6-1701.

3.NA 4831/1529, 8-7-1701, NA 5557/1233, 5-8-1701.

4.NA 4833/219, 14-2-1703.

5.W.J. Smit, De katoendrukkerij in Nederland tot 1813 (Amsterdam 1928), bijla-

ge, 205.

6.J.W. Groesbeek, Amstelveen : acht eeuwen geschiedenis (Amsterdam 1966), 178.

7.NA 10837/139, 20-2-1768.

8.Jan de Vries en Ad van der Woude, Nederland 1500-1850 : de eerste ronde van moderne economische groei (Amsterdam 1995), 395-397.

9.De Vries en Van der Woude, 398-401.

10.ibidem, 403-410.

11.Smit, 29.

12.Fernand Braudel, De tijd van de wereld : beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw), deel III (Amsterdam 1990), 472-76.

13.G. Doorman, Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16de-18de eeuw met bespreking van enkele onderwerpen uit de geschiedenis van de techniek ('s-Gravenhage 1940), 139.

14.Smit, 257.

15.Amsterdam in kaarten : verandering van de stad in vier eeuwen cartografie, W.F. Heinemeijer ... [et al] (Ede 1987), 88-89.

16.Smit, 59.

17.Smit, 65.

18.NA 3678/141-3, 21-1-1676, attestatie met betrekking tot het raveren van koperen platen; NA 3887/39, 13-1-1679, contract voor oprichting 'plaetdruckerije'.

19.NA 6677a/423, 8-7-1701.

20.Femme S. Gaasstra, 'De textielhandel van de VOC', Textielhistorische Bijdragen 34 (1991), 53.

Deze maatregelen zullen uitgebreid aan bod komen in hoofdstuk twee en drie

22.Amsterdam in kaarten, 65.

Rees's manufacturing industry (1810-20), vol. Two : a selection from the Cyclopaedia : a Universal Dictionary of Arts, Sciences and Literature by Abraham Rees, ed. Neil Cossons (Londen 1972), 168.

24.Smit, 72-73.

25.Smit, 75.

26.NA 11477/121, 19-8-1769.

27.NA 6982/1271, 1-7-1710.

- 28.NA 9460/14, 1-3-1728.
- 29.Judith H. Hofenk de Graaff, 'De techniek van sits en katoendruk', Sits : Oost-West relaties in textiel, red. Ebeltje Hartkamp-Jonxis (Zwolle, 1987), 28.
- 30.Smit, 76.
- 31.Smit, 77-80
- 32.J.H. Hofenk de Graaff, 'De techniek van sits en katoendruk', , 29.
- 33.NA 6979/163, 16-2-1706
- 34.NA 7530/717, 11-6-1706.
- 35.NA 7544, 3-9-1720.
- 36.NA 6482/685, 15-9-1705
- 37.W.H.F. Oldewelt, Kohier van de Personeele Quotisatie te Amsterdam (Amsterdam 1945), katoendrukkers.
- 38.Smit, 261-262.
- 39.Smit, 97-98.
- 40.J.A. van Houtte, Economische en sociale geschiedenis van de lage landen (Zeist 1964), 194.
- 41.NA 5961/419, 14-7-1705.

42.NA 5559/635, 12-1-1705

43.Dekker, R.M., 'De staking van de Amsterdamse katoendrukkersknechts in 1744, Textielhistorische bijdragen 26 (1986) 24-37.

44.NA 5880/83, 9-5-1701

45.Smit, 264-266.

46.Dekker, 'De staking in 1744', THB, 24-37.

47.NA 5983/875, 22-12-1705.

48.NA 6483/187, 25-1-1706.

49.W.F.H. Oldewelt, Personeele Quotisatie te Amsterdam , katoendrukkers.

50.De Vries en Van der Woude, 650.

51.J.W. Groesbeek, resp. 190, 195, 172, 117.

52.Smit, 107.

53.J.E. Elias, De vroedschap van Amsterdam 1578-1795, deel 2 (Haarlem 1903-5), 625.

54.J. de Vries en A. van der Woude, 395-396.

55.ibidem, 774.

56. **Adriaan Buter, De kadans van de getouwen (Amsterdam 1985), 73.**
57. **Femme S. Gaastra, 'De textielhandel van de VOC', 53.**
58. **Gaastra, 'textielhandel VOC', 53-54.**
59. **Christiaan Jörg, 'De handel van de VOC in India', Sits : Oost-West relaties in textiel, red. Ebeltje Hartkamp-Jonxis (Zwolle 1987), 12-15.**
60. **Gaastra, 'Textielhandel VOC', 55.**
61. **S.D. Chapman and S. Chassagne, European textile printers in the eighteenth century (Londen 1981), 6.**
62. **Braudel, Tijd van de wereld, 472.**
63. **D. Vis, Drie eeuwen verf : een en ander uit de geschiedenis van de Zaanse verfindustrie (z.p., z.j.), 43-44.**
64. **Faber, J.A., 'De achttiende eeuw', De economische geschiedenis van Nederland, overdruk, (z.p., z.j.), 141.**
65. **Vries, Johannes de, De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw (Amsterdam 1959) 89.**
66. **J.W. Enschedé, 'Hollandse katoendruk en sits', Oude Kunst 4 (1918), 37.**
67. **De Vries en Van der Woude, 398.**

68.E. Baines, A history of the cotton manufacture in Great Britain (Londen 1885), 84-87.

69.NA 6615/39, 6-9-1709

70.NA 11477/121, 19-8-1769

71.Smit, bijlage XXII, 270-271.

72.L. Filks, 'De Jiddische kroniek van Abraham Chaim Braatbord (1740-1752)', Amstelodanum jrb. 48 (1956), 126.

73.Venter, fabriqueur, fabrikant : joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1796-1940, red. Hetty Berg, Thera Wijzenbeek, Eric Fischer (Amsterdam 1994), 12.

74.Groesbeek, 189.

75.ibidem, 213.

76.ibidem, 208.

77.NA 5672/1311, 19-5-1704.

78.Christian Simon, 'Labour relations at manufactures in the eighteenth century : the calico printers in Europe', International Review of Social History 39 (1994)

Supplement, 121.

79.NA 12461/42, 29-1-1782.

80.Smit, 86.

81.Geert Verbong, 'Werken in de katoendrukkerij', Katoendrukkerij in Nederland, red. Bea Brommer (Tilburg/Helmond, 1989), 83.

82.NA 12380/113, 3-3-1768.

83.Smit, 87.

84.Smit, bijlage XX, 267.

85.Gerding, M.A., Vier eeuwen turfwinning : de verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1915 , AAG bijdrage 35, (Wageningen 1995) 280-81.

86.Faber, J.A., 'De achttiende eeuw', De economische geschiedenis van Nederland, overdruk, (z.p., z.j.), 141.

87.Groesbeek, 237.

88.Groesbeek, 243.

89.De Vries en Van der Woude, 396.

90.Smit, bijlage 20, 267.

91.Dekker, 'Staking Amsterdamse katoendrukkersknechts', 28.

92.Smit, 151.

93.Smit, 152.

94.De Vries en Van der Woude, 401-2.

95.Phyllis Deane, The first industrial revolution (Londen 1991), 222.

96.Smit, 173.

97.Chapman and Chassagne, European textile printers, 9.

98.Chapman and Chassagne, 6.

99.Smit, 163-64

100.Smit, 158.

101.Smit, 184-5.

102.William A. Hunter, 'James Hargraves and the invention of the spinning jenny', Transactions of the Newcomen Society (1952) October, 143.

103.Chapman and Chassagne, European textile printers, 35.

104.Smit, 153.

105.Smit, 196.

- 106. Chapman and Chassagne, European textile printers, 94-100.**
- 107. Serge Chassagne, Le coton et ses patrons : France 1760-1840 (Parijs 1991), 75.**
- 108. Eric Pawson, The early industrial revolution : Britain in the eighteenth century (Londen 1978), 104.**
- 109. Ebeltje Hartkamp-Jonxis, 'Motieven op sits en bedrukte katoen', Sits : oost-west relaties in textiel (Zwolle 1987), 80-81.**
- 110. Chapman and Chassagne, European textile printers, 79.**
- 111. Smit, 165.**
- 112. Chapman and Chassagne, European textile printers, 133.**
- 112. Hartkamp-Jonxis, 'Patronen in sits', 94.**
- 112. Margaret Spufford, The great reclothing of rural England : petty chapmen and their wares in the seventeenth century (Londen 1984), 108, 121.**
- 112. Chassagne, Le coton et ses patrons, 74.**
- 112. Rees's manufacturing industry (1818-20), vol. Two, 169-170.**
- 112. Irene Turnau, 'The organization of the European textile industry, 13th-18th**

century.' *Journal of European economic history*, 17 (1988) 601-602.

112.Deane, *The first industrial revolution*, 90.

112.Chapman and Chassagne, *European textile printers*, 37.

Richard Hills, *Richard Arkwright and the cotton spinning machine* (Londen 1973), 29-33.

112.Chapman and Chassagne, *European textile printers*, 19.

112.ibidem, 20.

112.NA 10294/995, 29-11-1760.

112.Edward Baines, *A history of cotton manufacture in Great Britain* (Londen 1937), 250-52.

112.Smit, bijlage 1.

112.NA 5908/1263, 14-6-1708

112.NA 5921/51, 3-4-1709.

112.Chapman and Chassagne, *European textile printers*, 28.

112.NA 11477/121, 19-8-1769.

112.Serge Chassagne, *Oberkampf : un entrepreneur capitaliste au siècle des lumières* (Parijs 1980), 123.